

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligida 2013-yil 25-iyulda 0055-raqam bilan qayta ro'yxatga olingan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

2014-yil. 5-son.

1991-yildan chiqa boshlagan.

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
Nizomiddin MAHMUDOV
Abdug'afur RASULOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZAAHMEDOVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 12.05.2014-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturasini 10, 11 kegl. «Art Paper business» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Rahimboboyev ko'chasi, 50-uy, 2-kv.

Buyurtma № . Adadi 11950 nusxa.

MUNDARIJA

UCHRASHUV

Uldona Abdurahmonova. «Bolalarni kitobga do'stlashtirish ulug' maqsadim» 3

DOLZARB MAVZU

Xadicha Muhiddinova. O'zbek tili ta'limi jahon standartlari asosida ... 7

DARS – MUQADDAS

Dildora Nuriddinova. «Fe'l»lar haqida so'zlar 9

Zeboxon Saidahmedova. Hikmatli anogramma o'yini 10

Jo'rabek Sherov. Yetti o'Ichab, bir kes 11

Shahlo Oshiqova. «Biz baxtli bo'lamiz» 14

Nilufar Tosheva. «Asrga tatigulik kun» zalvori 17

Ravshanbek Egamberdiyev. Titroq tuyg'ular tug'yoni 20

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Gulnoza Oripova. Said Ahmadning «Qorako'z majnun» hikoyasini o'rganish 22

Begmat Turdiqulov, Muxtabar Mirzahmedova. Tez o'qish malakasi qanday shakllanadi? 24

U. Rahimova, H. Xudoymurodova. Ot so'z turkumi va uning rus guruhlarida o'rganilishi 24

Gulchehra Botirbekova. How to make the lesson fun 26

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 28

TEACHING ENGLISH

Flexible activities 31

ADABIY TAQVIM

Sarvinoz Rustamova. Sodiq do'st izlab 32

MUMTOZ ASAR

Alisher Navoiy: «Muhokamat ul-lug'atayn» 34

TADQIQOTLAR

Gulbahor Abduqodirova. *Sezmoq* fe'lining o'zbek va ingliz tilidagi qiyosiy tahlili 36

Oytoji Oxunjonova, Laylo Noyobova. Adabiy asarda paremiologiyaning ahamiyati 38

Beruniy Alimov. Axborot globallashuvida janr, til va tasvirning o'rni 39

Tojixon Toshboltayeva. Fazliy tatabbu'lari xususida 42

Madina Muhammadaliyeva. Folklor ijodkorlari va ijrochilarini ifodalovchi terminlar 43

Nosirjon Uluqov, Nigora Saidahmedova. *Bibi* tarkibli agionim, agitoponim va etnografizmlar 45

QO'SHIMCHA MATERIAL

Nigora Sulaymonova. Hadislar uchun lug'at 47

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8-371) 244-04-18,

244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

Joriy yilning 15–16-may kunlari Samarqand shahrida “O’rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidagi roli va ahamiyati” mavzusida xalqaro konferensiya bo’lib o’tdi.

O’TMISHI ULUG‘ ELNING KELAJAGI HAM BUYUK

Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan tashkil etilgan ushbu xalqaro anjumanda AQSH, Buyuk Britaniya, Italiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Germaniya, Yaponiya, Hindiston, Misr, Indoneziya, Saudiya Arabistoni, Quvayt, Rossiya, Ozarbayjon kabi ellikka yaqin mamlakatlardan olimlar, nufuzli xalqaro tashkilotlar rahbarlari, oliy ta’lim muassasalari professorlari, ilmiy markazlar va institutlar mutaxassislari, ekspertlar ishtirok etdi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov xalqaro konferensiyaning ochilish marosimida nutq so’zladi.

Prezidentimiz ta’kidlaganidek, jamiyat taraqqiyotidagi har qanday o’zgarishlar, yangiliklar, ayniqsa, insoniyat rivojiga katta turtki beradigan jarayonlar, kashfiyotlar o’z-o’zidan yuz bermaydi. Buning uchun, avvalo, asriy an’analar, tegishli shart-sharoit, tafakkur maktabi, madaniy-ma’naviy muhit mavjud bo’lmog’i kerak. Ana shunday ezgu maqsad va tafakkur bilan yashagan xalqimiz jahon taraqqiyotiga ulkan hissa qo’shgan. Sharq-u G’arbni o’zaro bog’lagan, buyuk sivilizatsiyalar tutashgan yurtimiz hududida ilm-fan, madaniyat azaldan rivojlangan. Ayniqsa, o’rta asrlarda ona zaminimizdan minglab olim-u shoirlar, buyuk mutafakkirlar yetishib chiqqan. Ularning matematika, fizika, kimyo, astronomiya, etnografiya, tibbiyot, tarix, adabiyot, axloq, falsafa kabi ko’plab sohalarga oid asarlari, Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Shahrisabz, Termiz va boshqa shaharlardagi qadimiy obidalar butun bashariyatning ma’naviy mulki hisoblanadi.

O’sha davrdagi eng buyuk mutafakkir olimlardan biri Muhammad Muso Xorazmiydir. Bugun butun dunyo foydalanadigan hisob-kitob amallari, zamonaviy texnologiyalar faoliyati ana shu bobokalonimiz yaratgan qoidalarga asoslanadi.

Ahmad Farg’oniyning “Astronomiya asoslari” nomli asari XII asrda lotin va ivrit tillariga tarjima qilindi, keyinchalik Italiya, Germaniya, Fransiya, Gollandiya va AQSH kabi ko’plab mamlakatlarda qayta-qayta chop etilgan uning naqadar ulkan ahamiyatga egaligini ko’rsatadi.

Allomaning Yer sharsimon shaklda ekanligi borasidagi qarashlarini oradan sakkiz yuz yil o’tib amalda isbotlagan mashhur sayyoh Xristofor Kolumb “Yer meridianining bir darajasi miqdori haqidagi al-Farg’oniyni hisoblarining to’g’riligiga to’la ishonch hosil qildim”, – deya dastxat qoldirgan. XVI asrda Oydagi kraterlardan biriga bobokalonimiz nomi berilgan.

O’rta asrlarda Sharq ilm-fani rivojida Xorazm Ma’mun akademiyasi alohida o’rin tutgan. Ulkan kutubxona, madrasa, tarjimon va xattotlar maktabi kabi tuzilmalarga ega bo’lgan bu dargohda yuzdan ortiq allomalar, iste’dodli talabalar ilmiy izlanishlar olib borgan. Abu Nasr ibn Iroq, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Xo’jandiy, Ahmad ibn Muhammad Xorazmiy va Ahmad ibn Hamid Naysaburiy kabi qomusiy olimlarning umumbashariy tafakkur rivojiga qo’shgan hissasi beqiyosdir.

Ibn Sino nomi dunyo fani va madaniyati tarixiga zarhal harflar bilan bitilgan. Doimo yashil bo’lib turuvchi tropik o’simlik “Avitsenniya” deb atalgan. Prezidentimiz Islom Karimov 1998-yil 6-noyabrda YuNESKOning xalqaro Abu Ali ibn Sino oltin medali bilan taqdirlandi. Bu oliy mukofot xalqimizning umumbashariy sivilizatsiya taraqqiyotiga qo’shgan hissasi va xizmatining tan olinishi, davlatimiz tomondan tarixiy, madaniy, ma’naviy merosni asrab-avaylash, sog’lom va barkamol avlodni voyaga yetkazish borasida amalga oshirilgan ishlarining munosib bahosi bo’ldi.

YuNESKO shafeligida Xorazm Ma’mun akademiyasining 1000 yilligi nishonlangani, uning faoliyati qayta tashkil etilgan mamlakatimizda ajdodlar xotirasiga, ilm-fan rivojiga qaratilayotgan e’tiborning yorqin namunasidir.

Mirzo Ulug’bek yurtimizning bir qator shaharlarida madrasalar qurdirgan, Samarqandda o’ziga xos ilmiy muhit, hozirgi tilda aytganda, akademiya tashkil etgan. U yerda 200 dan ortiq olim faoliyat yuritgan.

Falakiyot ilmining nazariy va amaliy masalalari to’la qamrab olingan Ulug’bekning “Zij”i o’rta asrlardayoq Osiyo va Yevropa mamlakatlarida keng tarqalgan. Yevropalik astronom olimlar uni lotin, fransuz, ingliz tillariga tarjima qilgan, sharhlar bitgan.

“Ziji Ulug’bek”, “Ziji jadidi Ko’ragoniy” nomlari bilan shuhrat qozongan bu asarda 1018 yulduzning o’rni va holati aniqlab berilgan. Yulduzlarning balandligi va ular orasidagi masofa, quyosh va oynning harakati, ularning tutilish vaqtlari bayon qilingan. Bu hisob-kitoblarni zamonaviy texnologiyalar orqali aniqlangan kuzatuv natijalaridan deyarli farq qilmaydi. Masalan, Ulug’bek hisobi bo’yicha bir yil 365 kun 6 soat 10 daqiqa 8 soniyani tashkil etadi. Bugungi kunda bir yil 365 kun 6 soat 9 daqiqa 6 soniyaga teng.

Butun dunyoda buyuk ajdodlarimizning so’nmas dahosiga hurmat-ehtiram, ularning boy ilmiy merosini o’rganishga qiziqish hamisha yuqori bo’lgan. Buning tasdig’ini turli mamlakatlarda ularning hayoti va faoliyati haqida ilmiy va badiiy asarlar yaratilgan, ulug’ ajdodlarimiz xotirasiga yodgorliklar barpo etilganida ham ko’rish mumkin. Belgiya va Latviyada Ibn Sinoga, Latviyada Mirzo Ulug’bekka, Yaponiya, Rossiya va Ozarbayjonda Alisher Navoiyga, Misrda Ahmad Farg’oniyga o’rnatilgan haykallar xalqimiz tarixiga chuqur hurmat ifodasidir.

“O’rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidagi roli va ahamiyati” mavzusidagi xalqaro konferensiyaning Samarqand shahrida o’tkazilishi ham bejiz emas. Zero, bu shahar jahon sivilizatsiyasining qadimiy o’choqlaridan biridir. Bu yerdagi obidalar, madaniy yodgorliklar ajdodlarimiz dahosidan, olis va buyuk o’tmishdan so’zlaydi.

Prezidentimiz ta’biri bilan aytganda, Samarqand tuprog’ining har bir zarrasida ulug’ bir hikmat bor, har bir ko’chasi, maydon va xiyobonida salobat, fayz-u tarovat bor. Bu qadimiy va hamisha navqiron shaharning har bir g’ishtida bunyodkor xalqimizning buyuk iste’dodi va mahorati, boqiy qadriyatlarini mujassam.

Xalqaro anjuman ishtirokchilari Amir Temur maqbarasi, Ulug’bek rasadxonasi, Afrosiyob va Ulug’bek muzeylari bilan tanishdi. Ular istiqol yillarida Samarqand shahrida amalga oshirilgan bunyodkorlik va obodonlashtirish ishlariga yuksak baho berdi.

O’za ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

e-mail: til@sarkor.uz

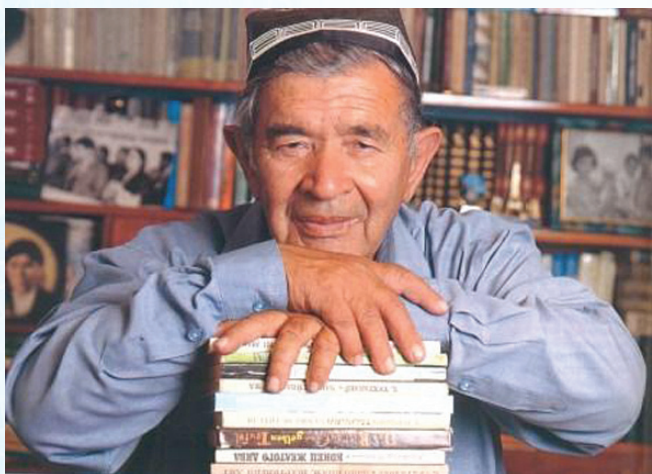

Педагог ва ўқувчиларни халқимизнинг таниқли ижодкорлари, фанимизнинг илгор олимлари билан билвосита мулоқотини ташкил этиши орқали она тили ва адабиёт фанларини ўқитиши сифатини янада оширишга ижодий ҳисса қўиши мақсадида журналда «Uchrashuv» номли янги руkn ташкил этдик. Унда адабиёт дарсликлариди ижоди ўрганилаётган замонамизнинг энг таниқли ёзувчи, шоир, адиблари билан суҳбат ташкил этилиши назарда тутилмоқда.

Этиборлиси, мазкур руkn бевосита жойлардаги Сиз азиз муштарийларнинг фикр-мулоҳазалари асосида ташкил этилиб, «Uchrashuv»га тақлиф этилган ижодкорлар ҳам сизнинг (таҳририятга аввалроқ олинган) саволларингизга жавоб беришади. «Uchrashuv»имизнинг илк меҳмони болалар адабиётининг йирик вакили, Ўзбекистон халқ ёзувчиси **Худойберди ТЎХТАБОЕВ**дир.

«БОЛАЛАРНИ КИТОБГА ДЎСТЛАШТИРИШ УЛУҒ МАҚСАДИМ»

Ўзбекистон халқ ёзувчиси **Худойберди Тўхтабоев** билан суҳбат

«Til va adabiyot ta'limi» журнали:

– **Юртимизда баркамол авлод тарбиясига устувор аҳамият берилмоқда. Бунда адабиётнинг ўрни алоҳида. Президентимизнинг: «Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор!» – деган сўзлари ҳам фикримизни тасдиқлайди. Шу маънода икки – истиқлолдан олдинги ва кейинги даврга гувоҳ ижодкор сифатида тил ва адабиёт таълими, ўқитувчилар фаолияти ва ўқувчилар руҳияти, орзу-мақсадлари ўртасидаги фарқни нималарда кўрасиз?**

– Дарҳақиқат, давлатимиз мустақиллиги барча соҳа каби адабиётга ҳам жуда катта ўзгаришларни олиб келди. Бу ислохотларнинг барчасига Президентимиз Ислам Каримов бош-қош. Юртбошимизнинг: «Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта, бахтли бўлишлари шарт!» – деган гапи умуммиллий ҳаракатга айланди.

Бир пайтлар асар ёзишдан олдин уни ҳукмрон мафкурага мослаш билан андармон бўлардик. Бугун эса ўз Ватанимиз, халқимиз учун ёзамиз. Адабиётимизда янги тўлқин бўй кўрсатмоқда. Замонавий жаҳон адабиёти билан бўйлашишга ҳаракатлар кучайди. Адабиёт ўқитишда ҳам янгиликлар бор: илгари идеал ижодкор

сифатида Максим Горький ёки Островский тилга олинарди. Бугун эса ёшларнинг идеал ижодкори бу – Алишер Навоий, Абдулла Қодирий, Усмон Носир... Адабий тилимиз ҳам софлашди. Илгари ҳар бир гапни «вот так» деб бошлардик, «хўш» ўрнига «ну» дердик. Энди ўз тилимизга қайттигимиз.

Ёшлар ўртасидаги фарқни «ўйла, изла, топ» тоқшоуси мисолида ҳам кўриш мумкин. Шу кўрсатув ташкил топганига йигирма беш йил бўлди. Дастлаб ижтимоий йўналиш – адабиётни биринчи ўринга қўйган эдик. Кейинчалик кимё, физика, математика, биология, география, информатика фанлари киритилди. Тоқшоунинг йигирма беш йил олдинги ва бугунги иштирокчиларининг билими ва салоҳияти, орзу-интилишлари ўртасида жуда катта фарқ бор, худди кетмон билан компьютернинг ўртасидаги фарқ каби.

Адиба ДАВЛАТОВА, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси, филология фанлари номзоди:

– **Бугунги адабий жараёнда янгиликлар, сизнингча, қайси жиҳатларда намоён бўлмоқда?**

– Болалар адабиётидаги жараён ҳақида айта олам. Ўн йил-ўн беш йил олдин бозор иқтисодида ўтиш муносабати билан анча тўхталишлар, узилтишлар бўлди. Кейинги уч-тўрт йил ичида бир қадар жонланишлар кузатиляпти. Анвар Обиджон, Турсунбой Адашбоев яхши ижод қилишяпти. «Ғунча», «Гулхан», «Тонг юлдузи»да ёшларнинг янги-янги асарлари пайдо бўляпти. Бу ўзига хос ютуқ. Аммо уларнинг кўпчилиги энгил-елпирок: фундаментал билим, теран кузатиш, табиийлик ва самимийлик етишмайди. Бугун дунёни ҳайратлантираётган ёшларимиз қалби, онги, ахлоқи ва руҳиятидаги ўзгаришлар бадиий асарларга кўчиши керак.

Яқинда Ёзувчилар уюшмасининг 2013 йилги ҳисобот-йиғилишида қатнашдим. Айтиляптики, 900 га яқин шеърлар, ўндан ортиқ поэмалар, бир қанча шеърлий китоблар чиққан. Бу яхши, албатта. Лекин йиғилишда таъкидланганидай, наср оқсапти. Айтайлик, ўтган йили болалар учун 3 та кичик асар ёзилган, холос. Болалар ижодкорлари нега камайиб кетяпти

ти – ҳеч тушунмайман. Жаҳон болалар адабиётини кўзатсак, жанрлар кўп. Биз эса нуқул эртаққа ёпишиб олганмиз. Ижтимоий йўналишда, фанлар бўйича, техника ва технологияларга оид қизиқарли асарлар ҳам ёзиш бугунги давр талаби эканини унутмаслик лозим.

«Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида адабиёт бола тарбиясида жуда муҳим ҳал қилувчи куч эканлиги таъкидланган. Демакки, биз ижодкорлар бундан тўғри хулоса чиқаришимиз, болалар адабиёти бўйича жаҳон адабиёти билан бўйлашишга қодир ёш ижодкорларни тарбиялашимиз керак.

Бу борада Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси томонидан амалга оширилаётган бир қатор эътиборли ишларни ҳисобга олган ҳолда айнан болалар учун назмий, насрий асарлар танловини эълон қилиш зарурати ниҳоятда долзарб. Шахсан мен учун бугунги қишлоқ ёшларининг ҳаёти, ўй-кечинмалари, орзу-интилишлари жуда қизиқ. Лекин улар ҳақида ҳикоя қилувчи катта бир асарни ҳали ўқиганимиз йўқ. Бунда тенгдошларига ўрнатилган бўларли қаҳрамонлар прототиби ҳам жуда кўп, назаримда.

Дилдора АБДУРАҲМОНОВА, Олмалиқ шаҳридаги 1-умумий ўрта таълим мактаби она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– 6-синф дарслигига киритилган «Сариқ девни миниб» асарингизга ўз пайтида адабий жамоатчиликнинг муносабати қандай бўлган? Бугунчи?

– Асар ёзилганига ярим асрача бўлди. 1966 йилда биринчи қисми китоб бўлиб чиқди. Ушанда: «Реалистик асарлар ёзилаётган бир пайтда фантастикага нима бор?» ёки «Қаёқдаги болалар устидан кулиш, эскилик сарқитини кўтариб чиқиш шартмиди?» – деганлар ҳам бўлди. Лекин шунда ўзбекистонлик Эрвин Умиров (Москвадаги «Детская литература» нашриётининг таржимони эди) асарни таржима қилиб, 1970 йилда нашр эттирди. 1971 йили Италияда бўлиб ўтган танловда «Сариқ девни миниб»га дунё тан олган болалар адиби Жанни Родари юкори баҳо берди. Шундан кейин сал қаддимни кўтардим. Лекин ён-атрофимизда олдинги кайфият айримларда сақланиб қолди. Шунга ҳам қарамасдан ўз устимда кўпроқ ишлаб ёзавердим. Шу асарим билан дунёга танилдим. Ўнлаб дунёга номи чиққан ёзувчилар асаримга яхши баҳо беришди. Бугун ҳатто ушбу асар асосида «Сеҳрли қалпоқча» кинофильми ҳам яратилгани, албатта, катта эътироф. Бу кинофильм ҳақидаги баҳс ҳалигача тўхтагани йўқ. Китобни ўқиганларга фильм унча ёқмаяпти, ўқимасдан фильмни томоша қилганлар эса: «Маза қилдик», – дейишяпти. Бу ҳам, назаримда, табиий, албатта. Чунки китобхон ҳам, томошабин ҳам ўз салоҳияти, дунёқарашидан келиб чиқиб фикр юритади. Энг муҳими, кинофильм ўқувчини янада китобга, асарга яқинлаштиради, ўқишга қизиқишини оширсан, ана шу ютуқ.

Айтгандай, ушбу фильм ёш томошабинларни Россия ва хоризмнинг сўнги эртақ-кинолари билан таништирадиган Халқаро XV «Сказка» кинофес-

тивали мукофотида сазовор бўлди. «Ўзбекино» буюртмасига биноан режиссёр Сарвар Каримов томонидан суратга олинган фильм «Эртақдаги юмор учун» йўналишида ғолиб бўлди. Режиссёрга кинофестиваль соврини – «Биллур калитча» топширилди. Шунингдек, картинада бош ролни ижро этган ёш актёр Бунёд Раҳматуллаев «Энг яхши актёр» номинациясида ғолиб деб топилди.

Алижон АБДУНАЗАРОВ, Олтинсой туманидаги 39-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси:

– Бугунги ўзбек адабий таржимачилик мактабидаги янгиланишларни қандай баҳолайсиз? Ўқувчиларга қайси жаҳон адабиёти дурдоналарининг ҳавола этилишини истардингиз?

– Болалар адабиётида жаҳон адабиётининг бирикки эртақ ва ҳикояларигина ўзбек тилига таржима қилинди, холос. У ҳам бўлса, «Тонг юлдузи»да эълон қилинди. «Янги аср авлоди»да китобча бўлиб чиқди. Яъни, болалар адабиётида таржима анча суст. Шу боис бугунги болалар ҳам ўша Марк Твен ё Жонатан Свифтнинг асарларини ўқишяпти, холос. Ваҳоланки, дунё болалар адабиётида сўнги йилларда қанча янгиланишлар бўлди. Бу масалада ҳали ечимини кутиб турган саволлар кўп.

Махина АҲРОРОВА, Самарқанд туманидаги 6-умумий ўрта таълим мактаби она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– Ўқув дастури ва дарсликларга киритилган «Сариқ девни миниб» асарингизнинг ҳали очилмаган қирралари, сизнингча, нимада?

– Бу асар болаларга «Яхши ўқимасанг, касб танламасанг, бирон соҳа сирларини эгалламасанг, ҳаётда ўз ўрнингни тополмайсан», деган ғояни сингдирипти. Умуман, бу – аксарият асарларимнинг бош ғояси. Бугун бу асар ўнлаб мамлакатда ўқилипти. Биргина Ўзбекистонда 40 йилдан бери нашр қилинади. Демак, асар ўзида соф умуминсоний ғояни берса, ҳар қайси давр ва жойда, ҳар қайси тилда ҳаммаша инсонга эзгулик сабоғини беради, деб ўйлайман.

Дилором АБДУНАЗАРОВА, Денов қишлоқ хўжалиги касб-ҳунар коллежи она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– Асарларингиздаги воқеалар ривожидан кутилмаган бурилишлар, фавқулодда вазиятлардан қаҳрамонлар иложсиз ҳолатларга тушиб қолади ва бундан уддабуронлик билан чиқа олади. Ҳаётда қийин вазиятларда ўзингиз қандай йўл тутгансиз?

– Ҳаётимда қийин вазиятлар кўп бўлган. Етим ўсганман. Энам раҳматли ҳаммаша: «Болам, болалигингда қариб қолдинг-а», – дерди. Битта мисол: 14 ёшимда Қўқон педагогика билим юртига ўқишга бордим. Қўқон билан қишлоғимнинг ораси 36 километр эди. Ҳар ўн беш кунда шунча йўлни пиёда босиб ўтардим: 12 соат йўл юрардим. Ўн беш кун учун ўттиз олти нон, ўттиз олти ҳовуч майиз ё туршак олардим. Шундай кунларни бошдан ўтказганим учун

қахрамонларим ҳам қийинчиликларга чидамли, унча-мунчага хафа ҳам бўлишмайди, ҳамшиша руҳи баланд, ўзига, эртасига ишончи кучли.

Юлдуз ХАМДАМОВА, Ҳамза туманидаги 227-умумий ўрта таълим мактаби директорининг маънавий-маърифий ишлар бўйича ўринбосари:

– *Ҳошимжон кўп ҳолларда мушкул аҳволга тушганда қалпоқчага юзланиб: «Менга ақл ўргат, йўл кўрсат», – дея илтимос қилади. Аммо «ақл сеҳрга бўйсунмайди». Ҳозирги «Ҳошимжон»ларнинг «сеҳрли қалпоқча»си борми?*

– Болаларда ҳамшиша фантазия кучли бўлади: тезроқ катта одам бўлсам, ҳаммани қойил қолдирсам, деб ўйлайди. Илгари болаларнинг имконияти чегараланган эди. Ҳозир эса фойдаланиш учун сон-саноксиз имконият, энг замонавий шарт-шароитлар мавжуд. Бугунги болалар компьютер, интернет оламида улғаймоқда. Ўтган асрнинг 50–60-йилларидаги болалар сеҳрли қалпоқчага умид қиларди, чунки уларнинг орзулари ушалишига реал имкониятнинг ўзи йўқ эди. Бугунги ёшлар эса кўпроқ билимига, кучига ишонишади. Тўғри, улар орасида дангасалари ҳам йўқ эмас. Аммо ишонаманки, ҳар бир болада яширин қобилиятлар, сезилмаётган иқтидор бўлади. Ота-она, мактаб, жамият боладаги ана шу имкониятларни топиш учун ҳамкорликни янада кучайтириши лозим.

Маҳбуба ФАЙЗИЕВА, Тошкент вилояти педагогика коллежи она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– *«Сариқ девни миниб» ва «Сариқ девнинг ўлими» асарлари орасида қандайдир бегоналик бордай...*

– Тўғри, фарқ бор, лекин бу бегоналик эмас. «Сариқ девнинг ўлими»да қахрамонининг улғайиши масаласини кўйдим. Ҳошимжон улғайди. У хатосини тушуниб етди, чин дилдан ўқишга, билим олишга интилди. Сержант бўлиб ишлай бошлагач, қарасаки, жамиятда ҳам камчиликлар бисёр экан. Энди у айнан мана шу жамиятдаги камчиликларга қарши курашишга киришди...

Ўн беш йил газетада фельетончи бўлиб ишладим, уч юздан ортиқ фельетон эълон қилдим. Шунда ҳам кўнглим тўлмади, жамиятда камчилик кўп экан. Буни ҳаётга янги куч бўлиб кираётган ёшларнинг онгу тафаккурида беқиёс эврилишлар қилиш асосидагина енгил мумкинлигига иқрор бўлдим. Ана шу ҳақиқатни мустақиллик фарзандлари эришаётган муваффақиятларда кўриб янада севинаман. «Сариқ девни миниб» ва «Сариқ девнинг ўлими» ана шу хулосамнинг бадиий бир ифодаси-да.

Гулчеҳра ИБРАГИМОВА, Ziyonet ахборот-ресурс маркази етакчи мутахассиси:

– *«Ширин қовунлар мамлакатида ёки сеҳргарлар жанги» асарингиз ёзилиш тарихи, унинг ижодингиз ва ҳаётингиздаги аҳамияти ҳақида гапириб берсангиз.*

– Инсон ҳаёти давомида турли синовлардан ўтишига тўғри келаркан. Улар бир жиҳатдан инсонни тоблаяди, ҳаётни севишга ўргатади. Шу маънода ижо-

дий фаолиятдаги бугун ютуқларим деб ҳисоблашга ҳақли муваффақиятлар ҳам кези келганда қаттиқ танқидга учрагани рост. Энг афсусланарлиси, ушбу танқидларнинг аксарияти холис бўлмасдан, қайсидир манфаатларга сингдирилгани кишидаги ишончининг дарз кетишига сабаб бўларкан. Шунда жамиятдаги иллатларнинг кўпайишига инсониятнинг маънавияти бузилиши сабаб, деган хулосага келдим. Янги асаримга шу ғоя асос бўлди. Роман ёзилгач, нашрдан чиқаролмадим. Эҳтимол, бунга дастлаб романнинг номи «Сарқитлар қабристон» бўлгани сабабдир. Сўнг воқеа ер остидаги номаълум мамлакатда бўлган, деб ўзгартирдим. Шундан сўнг китоб ҳақида Москва-ю Киевда илиқ фикрлар билдирилди. Лекин юртимиз адабий жамоатчилиги, Омонулла Мадаев ва Иброҳим Ғафуровни ҳисобга олмасак, бу асаримни ҳам танқид марказига айлантиришганини бугун тушда кўргандек хотирлайман.

Дилноза КАЛОНОВА, Тошкент давлат техника университети ўқитувчиси:

– *Бугун санъатнинг ишлаб чиқаришга айланиб, «бозор адабиёти» катта аудитория йиғиб бораётгани драма, комедиями ё трагедия?*

– Жудаям ўринли масала. Назаримда, ҳаммаси қоришиб кетган: бугун комедия, эртага драма. Воқеликка бир қиррадан қарасангиз, алам қилади, яна бир бурчақдан тикилсангиз, кулгингиз келади. Маънавий ҳаётимизда ҳозир танланиш, ўзгариш, ўзини янгилаш, қувватланиш жараёни кечмоқда. Шу маънода, «бозор адабиёти» ҳам кимнингдир назарида трагедия, ким учундир оддий драма, бировлар учун комедия.

Ўзи, «бозор адабиёти»га жуда қаршиман. Лекин илож қанча, адабиёт ҳам бозорга чиқиб кетди. Менимча, биз фақат савияли асарлар ёзишимиз керак. Бемаъни асар ўқиётган одам уни ҳам бир кунмас бир кун, албатта, қўлига олади ва ўшанда: «Э қойил-е, мана бу ҳақиқий асар бўлибди», – дейди. Шундай кун келишига ишонаман.

Малика ФОЗИЛОВА, ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти тадқиқотчиси:

– *Асарларингиз таржимасидан кўнглингиз тўладими?*

– Москвада тўққиз асарим рус тилида нашр қилинди. 1971 йили «Сеҳрли қалпоқча»нинг Италияда таржима қилиниши билан Европага чиқдим. Кейинроқ Эркин Воҳидов Германиядан «Сариқ девни миниб»нинг немисча нусхасини олиб келди. Умуман, асарларим бошқа тилларга, асосан, рус тили, тўғрироғи, Эрвин Умиров таржимаси орқали чиқди. Тўғридан-тўғри ўзбек тилидан таржима қилинганди яхши натижа бермади. Масалан, француз тилига таржимаси чиройли чиқди, деб хурсанд бўлгандик. Лекин кейинроқ Франциядаги бир коллежда учрашувга бориб билдимки, французлар асаримни мутлақо бошқача тушунибди. Умуман, асарларим 30 тилда таржима бўлди. Нолисам, ношукрлик бўлади, албатта.

Муқаддас МАМАТОВА, Шайхонтоҳур туманидаги 324-умумий ўрта таълим мактаби она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– **Болалар учун Саъдийнинг «Гулистон», «Бўстон» асарлари сингари панднома ёзиш ниятингиз борми?**

– Ҳаётини кузатишларимни ёзмаганимга энди афсусланяпман. Мана, Ўткир Ҳошимов «Дафтар хошиясидаги битиклар»ни ёзиб, миллионлаб дилларга қувват берди. Бунга ҳар биримиз ҳавас қилишимиз керак. Чунки ёзувчининг ҳаётини хулосалари асарларидан ҳам кўра қимматлироқ, назаримда.

Болалигимдан кундалик ёзишга ўрганмадим. Шунинг учун эсдаликлар ҳам ёзолмасам керак. Лекин шу кунларда 13–14 яшар пайтларимдаги хотираларни ёзаяпман: ҳозирча номи «Кўзим кўрмай қолганлар». Унда машаққатли йиллардаги бой берилган болалигимиз билан бугунги бахтли мамлакатнинг бахтиёр болалари ҳаёти таққосланади. Энди бу Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар»ига ё Ойбекнинг «Болалик»ига ўхшайдимиз, билмадим. Насиб қилса, ўқирсизлар...

Гулноза ВАЛИЕВА, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети талабаси:

– **Фикримча, болалар ўқийдиган асарларни ёзиш қийинроқ. Сабаби бундай асар ёзиш учун ёзувчи ўзи бола бўлиб яшаши, уларнинг ички оламини тушуниши керак. Ўзбек адабиётига Ғафур Ғулумдан сўнг Худойберди Тўхтабоев кириб келди, аммо сиздан кейин ким бор?**

– Боғимга Саид Аҳмаднинг бир гапини ёзиб, илиб қўйганман: «Болалар учун ёзаётган ёзувчи асарининг охиригача бола бўлиб яшамаса, бу асарни ҳеч ким ўқимайди». Лекин ёшлар орасида шуни англаб, шунга жиддий киришган ижодкорлар, эҳтимол, камтарлик қилаётгандир... Анвар Обиджоннинг шеърлари ҳам болаларга мос, фалсафаси чуқур. Прозаси ҳам чакимас. Лекин Анвар ҳам бобо бўлиб қолди-да...

Шоира Жўраева, Китоб туманидаги 3-академик лицейнинг она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– **Шукур Холмирзаевчасига айтсақ, сиз ҳам модерн асар ёза оласизми?**

– Йўқ, қалбим модернизм талабларига унча тушмади. Умарали Норматов ҳам: «Худойберди, нега сиз модерн жанрига ўтмадингиз, ахир, сизнинг қанча ишлатилмаган ақлингиз, чуқурроқ фикрлайдиган ҳолатларингиз бор эди-ку», – деб кўп афсусланди. Домладан: «Модернча қарашларни сингдирилмаяпман», – деб узр сўрадим.

Зулфия ХУДОЙБЕРДИЕВА, Оҳангарон туманидаги 2-умумий ўрта таълим мактаби она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси:

– **XXI аср ўзбек болалари адабиёти, сизнингча, қандай бўлиши керак?**

– XXI аср ўзбек болалари адабиёти замонавий, ақллироқ бўлиши керак. Бугунги болалар Пўлат Мўмин, Илёс Муслим, Қуддус Муҳаммадий шеърларидан ҳайратланишига шубҳам бор. Чунки бугунги болалар космос миқёсида фикрламоқда.

Бугунги болалар ҳаёти ҳақида ёзиш учун уларнинг дунёсига кириш керак. Битта мисол: компьютернинг

фойда-зарари ҳақида «Компьютер ичида адашган болалар» деган асар ёзмоқчи бўлдим, лекин уддасидан чиқолмаяпман. Чунки компьютер дунёсини болаларга нисбатан камроқ биларканман...

Маҳбуба АБДУРАФИҚОВА, Ўртачирчиқ туманидаги 65-умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиси:

– **«Қасоскорнинг олтин боши» асарингизнинг қаҳрамони Намоз ботир ижтимоий адолат тантанаси йўлида курашади. Буни фарзандлик бурчи деб билади. Сизнингча, фарзандлик бурчи нималардан иборат?**

– Инсон қарздор бўлиб туғилади, қарзини узиш учун яшайди. Аллоҳ, ота-онаси, Ватани, халқи, жамияти олдидаги қарздорлик ҳиссини теран англаган фарзандлари кўп миллат буюк миллатдир. Намоз ботир бир байтни ўзи ва йигитларининг кўксига тумор қилиб осиб қўяди:

Не учун дунёга келдик, яхшини билмасак биз,

Не учун дунёга келдик, яхшилик қилмасак биз.

Намоз ботир каби фарзандлари бор халқни енгиб бўлмайд.

Тоҳир ЧИНТОШЕВ, Юқоричирчиқ туманидаги 11-умумий ўрта таълим мактаби директорининг маънавий-маърифий ишлар бўйича ўринбосари:

– **Ўқувчида эстетик дидни, умуман, адабиёт, санъатнинг маъно нозикликларини-да теран илғай оладиган шахс сифатида шакллантириш учун педагоглар ва ота-оналарга қандай маслаҳатлар берган бўлардингиз?**

– Бу ҳар бир ота-онанинг қалбига, дунёқарашига, маданият даражасига қараб белгиланади. Бир оилада эстетик дид жуда баланд: китоблар ўқилади, суратлар томоша қилинади, фильмлар муҳокама қилинади, адабий суҳбатлар қурилади. Бошқа бир оилада эса эртадан кечгача пул, моддият дарди. Шулар ҳақида ўйласам, Лев Тольстойнинг бир гапи ёдимга тушади: «Бахтли оилаларнинг барчаси бир-бирига ўхшайди, бахтсиз оилаларнинг ҳар бири ўзича бахтсиздир».

Бир мисол келтирай: чет элда болалар боғча ё мактабга икки кўчадан келаркан. Бири ғоят гўзал: кўчалар оқланган, гуллар экилган. Кейинги маҳаллада эса дидсиз кишилар яшаркан: эшик-деразалар қийшайган, ерлар лой, шовқин-сурон. Шу икки кўчадан келади болалардан сўровнома ўтказишибди. Шунда биринчи кўча болалари санъатни, рассомлик, ёзувчиликни танлабди. Кейинги кўчадаги болалар эса савдосотиқни.

Такрор айтаман: боланинг билими, салоҳияти, маънавияти ёшлиқда нимадан завқланиб, нимадан нафратланганига боғлиқ. Ҳар бир бола қалбида катта билим ва маънавий қувват бор. Ҳар бир бола бахтли бўлишга ҳақли. Токи битта бола ўз олий мақсадига етишмас экан, биз, ёзувчилар ўз вазифамизни яхши бажардик, дейишга ҳақли эмасмиз.

«Til va adabiyot ta'limi» журнали муҳбири

Улдона АБДУРАҲМОНОВА

ёзиб олди.

Хадича МУҲИДДИНОВА,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети профессори,
педагогика фанлари доктори

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАЪЛИМИ ЖАҲОН СТАНДАРТЛАРИ АСОСИДА

«Ўзбек тили» фанидан такомиллаштирилган давлат таълим стандартлари
ва узвийлаштирилган ўқув дастурлари яратилди

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида мувофиқ Респуббликамизда хорижий тилларни ўқитишни жаҳон стандартлари даражасига олиб чиқишга қаратилган ишлар амалга оширила бошланди: Давлат таълим стандартлари такомиллаштирилди, ўқув дастурлари қайта тузилди, ҳар бир таълим тури ва босқичлари учун жаҳон стандартларининг А1, А2, В1, В2, С1, С2 даражалари белгиланди.

Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим ҳамда Халқ таълими вазирликларининг қўшма буйруғи асосида махсус ишчи гуруҳлари тузилиб, бошқа фанлар, хусусан, ўзбек тили фани бўйича ҳам Давлат таълим стандартлари талабларини жаҳон стандартлари даражаларига олиб чиқиш ҳамда ўқув дастурларида узвийлик ва таълим босқичлари узлуксизлигини таъминлаш юзасидан фаолият олиб борилди. «Ўзбек тили» фанидан умумий ўрта таълим ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими босқичларининг узвийлаштирилган 9+3 модели ишлаб чиқилди. Бунда ДТСнинг А1 даражаси умумий ўрта таълимнинг бошланғич – 2–4-синфлари, А2 даражаси – 5–9-синфлари учун, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими босқичида давлат таълим стандартларининг В1 даражаси, ихтисослаштирилган академик лицейлар учун эса В2 даражаси, олий таълим босқичи учун С1, С2 даражалари меъёр сифатида белгиланди. Ушбу таълим босқичлари битирувчилари ДТСнинг мазкур даражалари учун қўйилган талабларга жавоб беришлари шарт.

Ҳар бир таълим босқичи битирувчилари учун «Ўзбек тили» ўқув фанидан ўқувчилар эгаллашлари зарур бўлган нутқий, социолингвистик ва прагматик компетенциялар, ушбу компетенцияларни ва ўқувчиларнинг тинглаб тушуниш, ўқиш, ёзиш ва гапириш малакаларини шакллантириш бўйича мажбурий минимал талаблар ишлаб чиқилди. Жумладан,

нутқий компетенцияни шакллантириш учун кундалик ҳаётда фаол қўлланиладиган ижтимоий мавзуларга оид луғат бойлигини ошириб бориш, синфлар ва босқичлар кесимида нутқий мавзулар бўйича белгиланган лексик-грамматик минимумлар ва грамматик қоидаларни тўлиқ ўзлаштириш, уларни оғзаки ва ёзма нутқда тўғри қўллашга эришиш, **социолингвистик компетенцияни** шакллантириш учун ўзбек тилининг миллий-маданий хусусиятларини сингдириш, ўқувчиларнинг ўзбек тилидаги мурожаат шакллари, хушмуомалалик меъёрларига оид нутқий қурилмаларни билишлари ва уларни нутқий вазиятларга мос ҳолда тўғри қўллаш олишларига эришиш, **прагматик компетенцияда** ўқувчиларнинг боғланишли нутқ тузиш, оғзаки ва ёзма нутқда фикрни бир-бирига тўғри боғлашни билиш, ўзаро суҳбатлашиш, суҳбатга қўшилиш ва унга аниқлик киритиш, нутқни секинлаштиришга ундашга оид муомала одоби воситаларини амалда қўллаш малакаларини шакллантириш кўзда тутилади.

Такомиллаштирилган давлат таълим стандартлари асосида «Ўзбек тили» фанидан умумий ўрта таълим ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими босқичлари – бошланғич (2–4-синфлар), умумий ўрта таълим (5–9-синфлар) ҳамда академик лицей (АЛ) ва касб-ҳунар коллежлари (КХК) ўқувчилари учун ягона узвийлаштирилган 9+3 ўқув дастури тузилди. Ўқув дастурида таълим мазмуни ҳар бир таълим босқичи учун узвийлик ва узлуксизлик асосида тақсимланди.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг рус гуруҳларида ўзбек тили иккинчи тил сифатида ўқитилади. Шунинг учун таълим мазмунида асосий диққат-эътибор нутқ ва тил компетенциясига қаратилган бўлиб, ўқувчилар ўзбек тилидан эгаллайдиган лингвистик билимлари воситасида кундалик турмуш, табиат

ва жамият, ижтимоий-маданий ҳаёт ҳамда мутахассислик соҳаларида оғзаки ва ёзма эркин мулоқот юритиш кўникма ва малакаларини шакллантириш кўзда тутилади. Ўқув дастурида фан юзасидан белгиланган таълим мазмуни ўқувчиларнинг ёши ва психофизиологик хусусиятлари ҳамда таълимнинг турили талабларидан келиб чиқиб белгиланган бўлиб, жумладан, бошланғич таълимда ўзбек тили таълимидан кўзланган мақсад, асосан, ўқувчиларнинг луғат бойлигини ошириш, уларда ўзбек тилини амалий эгаллаш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатдир. Шундан келиб чиқиб, 2–4-синфлар ўқув дастурида муайян нутқий мавзулар бўйича луғат, нутқ намуналари, талаффуз қилиш, ўқиш ва ёзиш, тинглаб тушуниш ва сўзлаш бандлари ажратилган. Ҳар бир банд бўйича луғат ва нутқ намуналари аниқ кўрсатилди.

Умумий ўрта таълим (5–9-синфлар)да ўзбек тили юзасидан назарий билимлар ҳам бериш, ўқувчиларга сўз таркиби ва ясаши, сўз туркумлари ва уларнинг ўзгариши, сўзларнинг ўзаро боғланиш ва сўз бирикмаси ҳамда гап тузиш қонуниятларини ўргатиш кўзда тутилади. Ушбу таълим босқичи битирувчилари ўзбек тилида сўзларни ўзаро тўғри боғлаб, гап туза олиши, нутқнинг диалогик ва монологик шаклларида эркин мулоқот юрита олиши лозим. Шунга кўра, ўқув дастурида синфлар кесимида ҳар бир нутқий мавзу доирасида лексик минимум (таянч сўзлар ва бирикмалар), грамматик минимум (сўз шакллари ва грамматик воситалар), муомала одоби, адабий ўқиш ва иш қоғозларини ёзиш юзасидан берилиши кўзда тутилган маълумотлар аниқ кўрсатиб берилди. Ушбу материалларни синфлар бўйича тақсимлашда таълим мазмуни ўқувчиларнинг ёши ва психофизиологик хусусиятларидан келиб чиқиб, оддийдан мураккабга томон ўсиб бориши

этиборга олинди. Жумладан, 5–6-синфларда мавзулар **лексика** (лексик минимум), **грамматика** (грамматик минимум), **муомала одоби**, **адабий ўқиш**; 7–9-синфларда эса **лексика** (лексик минимум), **грамматика** (грамматик минимум), **иш қоғозларини ёзиш ва адабий ўқиш** тарзида тақсимланди. Бунда лексик минимум ҳар бир нутқий мавзу бўйича белгиланган таянч сўз ва бирикмалар ҳамда нутқий қурилмаларни, грамматик минимум эса берилиши керак бўладиган билimler мажмуини ифодалайди. Шу тарзда лексик-грамматик минимумнинг босқичма-босқич узлуксизлик ва узвийлик тамойилида берилиши таъминланди. Аини пайтда грамматик билimlerнинг муайян изчиллигини сақлашга ҳам ҳаракат қилинди. 5–8-синфларда тилнинг морфология сатҳига оид билimler, 9-синфда эса сўз бирикмаси ва содда гап синтаксисига оид билimlerни изчиллик асосида ўстириб бориш кўзда тутилди. Тил билimlerини ўзаро изчилликда бериш уларнинг моҳиятини тушуниш ва мустаҳкамлаб бориш имкониятини юзага келтиради. Грамматик билimlerни тинглаб тушуниш, ўқиш, сўзлаш ва ёзиш амаллари воситасида муайян нутқий мавзуларда ҳамда турли вазиятларда амалий қўллаб боришни ўргатиш орқали ўқувчиларда нутқий компетенцияларни шакллантириш кўзда тутилди.

Муомала одоби ва адабий ўқиш бўйича бериладиган материаллар ҳам ўқувчиларнинг ёши ва психологик хусусиятлари ҳамда таълим тури талабларидан келиб чиқиб белгиланди. Жумладан, 5-синфда адабий ўқиш учун эртақ, шеър, топишмоқ, тез айтишлар киритилган бўлса, 6–7-синфларда ҳикоялар, ривоят ва шеър асарлар, ўзбек болалар адабиёти намуналари, 8–9-синфларда эса ўзбек ёзувчиларининг асарларидан парчалар устида ишлаш режалаштирилди. Ушбу материаллар социоллингвистик ва прагматик компетенцияларни ҳосил қилишда жуда муҳим аҳамият касб этади.

Таълим узлуксизлиги тамойили ўрта махсус, касб-ҳунар таълими босқичида ўқувчиларни ўзбек тилининг синтактик-синонимик воситалари билан таништириш ва шу орқали ўқувчиларда ўз фикрини содда ва мураккаб шаклларда турлича ифодалай олиш, турли нутқнинг оғзаки ва ёзма шаклларида эркин

мулоқот юритиш малакаларини шакллантиришни тақозо этади. Шундан келиб чиқиб, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари учун ўзбек тилидан тузилган ўқув дастурида ўқувчиларни ўзбек тилида турли нутқ услубларига оид ижодий боғланишлари матнлар яратишга ўргатиш, умумтаълим босқичида берилган адабий ўқиш материалларини янада кенгроқ ўргатиш, хусусан, таниқли ўзбек адиблари ва уларнинг асарлари билан чуқурроқ таништириш кўзда тутилади. Бу ўқувчиларнинг луғат бойлигини ўстириш, уларда адабий тил малакаларини шакллантириш, уларни ўзбек халқининг маданияти, миллий, маънавий қадриятлари, урф-одатлари, турмуш тарзи билан кенгроқ таништириш, шунингдек, ўқувчиларга муайян фан ёки касб-ҳунар йўналишида чуқурроқ билим бериш, уларнинг касбий ўқувларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу таълим босқичида ўқувчиларни давлат тилида иш юрита олишга тайёрлаш ҳам асосий вазифалардан бири саналгани боис ўқув дастурида маъмурий-идоравий ҳужжатларни давлат тилида ёзишга ўргатиш ҳам кўзда тутилган. Шундан келиб чиқиб, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари учун ўзбек тилидан ўқув дастури куйидаги йўналишда тузилди:

1. Нутқ мавзуси. Ҳар бир нутқ мавзуси дарс соатларига мос ҳолда бир-бирига узвий боғлиқ кичик мавзуларга бўлиб берилган бўлиб, бу ўқитувчига дарсни тўғри режалаштиришига кўмак беради.

2. Лексик минимум. Дастурда ҳар бир мавзу доирасида ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган таянч сўзлар луғати, сўз бирикмалари ва гап қолипларидан иборат нутқий қурилмалар бериб борилди. Бу узвийлик ва узлуксизлик асосида ўқувчилар луғатини бойитиб бориш ҳамда шу мавзуда ўзлаштирилиши кўзда тутилган грамматик шакллар, грамматик воситалар ва синтактик-синонимик нутқий қурилмаларни аниқ билишга ёрдам беради.

3. Грамматик минимум. Таълим узлуксизлиги тамойилидан келиб чиқиб, ўрта махсус, касб-ҳунар таълимида қўшма гап синтаксиси ва услубият бўйича назарий билimlerлар бериш кўзда тутилган. Бунда асосий этибор синтактик синонимик воситаларни ўргатишга, яъни муайян фикрни ҳам содда гап, ҳам

қўшма гап шаклида ифодалашни ўргатишга қаратилди. Муайян фикрни ифодалашда қўлланиладиган содда ва мураккаб жумлалар, содда ва қўшма гап қурилмалари, уларнинг тузилиш ва маъно жиҳатдан фарқли жиҳатлари ҳақида маълумот бериб бориш ҳамда ўтилган грамматик мавзуга оид грамматик воситалар, сўз шакллари, фаол қўлланиладиган ибора ва жумлалар, таянч гап қурилмаларини аниқ кўрсатиб бериш кўзда тутилди.

4. Оғзаки ва ёзма нутқ. Бунда ўқувчиларни ўрганилган грамматик воситалар, сўзлар ва сўз шакллари нутқ мавзулари доирасида турли вазиятларга мос диалогик ва монологик нутқ турларида оғзаки ва ёзма амалий қўллаш кўникмаларини мустаҳкамлаш, содда ва қўшма гап синонимикаси юзасидан эгалланган назарий билimlerни нутқ мавзулари доирасида тўғри қўллаш малакаларини шакллантириш кўзда тутилади.

5. Расмий иш юритиш. Дастурда ўқувчиларга маъмурий-идоравий ҳужжатларни давлат тилида ёзиш ва расмийлаштиришни ўргатиб бориш кўзда тутилган бўлиб, уларни грамматик мавзуларга мос равишда ҳамда соддадан мураккабга тамойили асосида бериб бориш режалаштирилган.

6. Адабий ўқиш. Бунда хронологик тарзда ўзбек адабиётининг таниқли намояндалари: ёзувчилар, шоирлар, уларнинг ижоди ва фаолияти билан таништириш, машҳур асарларидан парчалар ўқитиш ва давомини уй иши сифатида ташкил этиш кўзда тутилади. Дастурда аввал енгилроқ асарлар, сўнгра мураккаброқ асарлар билан таништириш режалаштирилди. Шундан келиб чиқиб, мумтоз адабий асарлар ҳақидаги маълумотлар охириги семестрларга киритилди.

Албатта, юқорида таъкидланганидек, таълим бошқа тилларда олиб бориладиган ўқув даргоҳларида ўзбек тили коммуникатив-нутқий тамойилда иккинчи тил сифатида ўқитилади. Агарда масалага чуқурроқ ёндашилса ва давлат тилини ўзбек тили мақомида экани этиборга олинса, мазкур фан дарсларининг самараси нечоғлиқ муҳимлиги ойдинлашади. Шу боис ўзбек тили фанини жаҳон стандартлари даражасида ўқита олишини таъминлаш, энг аввало, педагог кадрлардан катта масъулият талаб қилади.

Dildora NURIDDINOVA,
Respublika Ta'lim markazi bo'lim boshlig'i

«FE'L»LAR HAQIDA SO'ZLAR

(ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan sinflar uchun)

(2 soat)

-moqda qo'shimchali hozirgi zamon fe'lining ishlatilishi

(6-sinf, IV chorak)

1-DARS

Darsning maqsadi:

ta'limiy maqsad: o'quvchilarda o'zbek tilidagi hozirgi zamon davom fe'li -moqda shaklining tuslanishi va qo'llanishi haqida ma'lumot berish;

tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni o'z ona shahri haqida ko'proq ma'lumotlar bilishga, u bilan faxrlanishga chaqirish;

rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarni mustaqil fikrlash va o'z fikrini erkin ifodalash malakasini rivojlantirish.

Darsda qo'llanadigan pedagogik texnologiyalar: hamkorlik, ko'rsatmalilik metodlari, rolli o'qish.

Darsning jihozlanishi va vositalari: «O'zbek tili» darsligi, shaharlardagi yangi inshootlar rasmlari, slaydlar.

Darsning borishi:

I. Tashkiliy qism.

Uy vazifasi nazorati. O'quvchilarning uyda yozib kelgan «*Dam olish kunida*» mavzusidagi ijodiy ishlari o'qitilib, baholanadi.

II. Yangi mavzuga kirish suhbat.

O'quvchilar e'tibori darslikdagi rasimga qaratiladi va 1-topshiriqda berilgan tayanch so'zlar: muhtasham va zamonaviy binolar, keng ko'chalar, haykal, qadimiy obidalar, chiroyli bekatlar, katta bozor so'zlari asosida gaplar tuzdiriladi.

III. Nutqiy mavzu bayoni. «*Ona shahrim*» matni ustida ishlanadi (1-mashq) va 2-topshiriqda berilgan savollar asosida o'quvchilarning ona shaharlari yoki qishloqlarida bo'layotgan o'zgarishlar, yangi qurilishlar haqida suhbatlashiladi. Avval matn o'qitiladi, so'ng o'quvchilar e'tibori matnda ajratib ko'rsatilgan *qaratilmoqda, qurilmoqda, ta'mirlanmoqda, bormoqda, barpo etilmoqda* so'zlariga qaratiladi. Ushbu so'zlar tahlili asosida grammatik qoida bayoniga o'tiladi.

IV. Grammatik qoida bayonida o'zbek tilida nutq so'zlanayotgan paytda sodir bo'layotgan ish-harakatni ifodalovchi fe'llar *-moqda* qo'shimchasi yordamida hosil qilinishi, bunday fe'llarning tuslanishi tushuntiriladi. Ushbu fe'llarning tuslanishini quyidagi slayd yordamida namoyish qilish

maqsadga muvofiq:

Hozirgi zamon davom fe'lining tuslanishi

<i>Birlik</i>	<i>Ko'plik</i>
I shaxs qurmoqdaman	qurmoqdamiz
II shaxs qurmoqdasan	qurmoqdasiz
III shaxs qurmoqda	qurmoqdalar

V. Mustahkamlash 2 bosqichda o'tkazilishi maqsadga muvofiq:

→ **A) Grammatik qoidani mustahkamlash**

uchun avval darslikdagi 2-mashqda berilgan so'zlarni o'zaro bog'lab gaplar tuzish topshirig'i bajartiriladi. Bunda o'quvchilar berilgan fe'llarni hozirgi zamon shakllarida qo'llashlari va nima uchun shu shaklda qo'llaganliklarini tushuntirishlari kerak. Ushbu topshiriqda 1- va 5-gap tarkibidagi fe'llar hozirgi-kelasi zamon shaklida, 2- va 3-gaplardagi fe'llar hozirgi zamon davom fe'li shaklida qo'llanishi kerak. Shu bois mazkur topshiriqni to'g'ri bajargan o'quvchilarni doskaga chiqarish va bu fe'llarning aynan shu shaklda qo'llanishi sababini tushuntirib berish avval o'tilgan mavzularni takrorlash va yangi mavzuni mustahkam o'zlashtirishga yordam beradi.

→ **B) Nutqiy mavzuni mustahkamlash**

uchun 3-topshiriqda berilgan suhbat matnidani foydalaniladi. O'quvchilar darslikda berilgan namunadan foydalanib, o'z shaharlari, qishloqlarida olib borilayotgan bunyodkorlik ishlari haqida bir-birlari bilan savol-javob qilib, o'zaro suhbatlashadilar.

Namuna: – *Shahringizning bosh maydonida qanday o'zgarishlar bo'lmoqda?*

– *Shahrimizning bosh maydoni eng obod joyga aylantirilmoqda, yangi favvoralar qurilmoqda.*

VII. Darsni yakunlash.

O'qituvchi suhbatni yakunlaydi, dars jarayonida faol ishtirok etgan o'quvchilarni baholaydi va uyga vazifa topshiradi.

Uyga vazifa: o'z shahri yoki qishlog'ining ko'zga ko'ringan joylari haqida ma'lumot yozish va shu joylar bo'yicha sayohat yo'nalishi tasvirini chizish.

2-DARS

Darsning maqsadi:

ta'limiy maqsad: o'quvchilarda hozirgi zamon davom fe'lini qo'llash ko'nikmalarini hosil qi-

lish, ularning og'zaki va yozma nutq malakalarini shakllantirish;

tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni shaharlari-mizning tobora gullab-yashnayotgani bilan faxrlanishga undash;

rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning mustaqil fikrlash va o'z fikrini erkin ifodalash malakasini rivojlantirish.

Darsda qo'llanadigan pedagogik texnologiyalar: interfaol metod, rolli o'qish va suhbat, guruhlariga bo'linib hamkorlikda ishlash, «Kim ko'p biladi?» o'yini, BBB usuli.

Darsning jihozlanishi va vositalari: «O'zbek tili» darsligi, proyektor, videolavhalar, yangi inshootlar rasmlari, slaydlar.

Darsning borishi.

I. Tashkiliy qism va uy vazifasini so'rab baholash.

II. O'tilgan mavzuni takrorlash. Darslikdagi sport kompleksi rasmini kuzatish va 4-topshiriqdagi suhbat matnini rollarga bo'lib o'qish, so'ngra matnini davom ettirish.

III. Grammatik mavzuni mustahkamlash uchun 3-mashqda berilgan «*Olmaliq*» matni o'qitiladi. O'quvchilar qavs ichida berilgan fe'llarni mos zamon shakliga qo'yib, matnini ko'chiradilar. So'ngra 5-topshiriq asosida berilgan javoblarga mos savollar tuzish mashqini bajaradilar.

IV. Guruhlarga bo'linib ishlash. O'tilgan mavzu bo'yicha egallangan bilimlarni amaliy qo'llash malakalarini aniqlash maqsadida o'quvchilar guruhlariga bo'linadi va «*Kim ko'p biladi?*» o'yini tashkil qilinadi. O'yin topshirig'iga ko'ra har bir guruh o'z shahri (qishlog'i)dagi tarixiy joylar haqida ma'lumotlar berishi kerak (6-topshiriq).

V. Adabiy o'qish. Yashar Xondamirning «*Ustunlar*» hikoyasini rolli o'qish, hikoya mazmunini qayta so'zlab berish va savollarga javob berish. Ushbu hikoya o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga qaratilgan. Shuning uchun barcha o'quvchilarni jalb qilgan holda 3–4 marta o'qitiladi. O'quvchilarga hikoyaning asosiy mazmunini o'z so'zi bilan so'zlab berish va hikoya sarlavhasiga hamda «*Vatan ustunlarimiz*» ifodasiga munosabat bildirish topshirig'i beriladi. O'quvchilar o'z fikrlarini bayon qilgach, o'qituvchi fikrlarni umumlashtirib, vatanning har bir zarrasi, har bir qarich yeri, qishloqlarimiz, shaharlarimiz «*Vatan ichra Vatan*» ekanligi, biz – fuqarolar esa shu Vatanning ustunlari ekanligimizni ta'kidlaydi.

VI. Mavzuni yakunlash. O'qituvchi aytilgan fikrlarni umumlashtiradi va mavzuni yakunlaydi. To'ldirilgan BBB kartochkalarini o'qitadi va darsda faol ishtirok etgan o'quvchilarni baholaydi.

Uyga vazifa: hikoyaning mazmunini so'zlab berish va unga munosabat bildirish.

Ilg'or pedagogik texnologiyalar

HIKMATLI ANOGRAMMA O'YINI

Ona tili o'qitish metodikasida til o'rganishning interfaol usullaridan biri hikmatli so'zlardan foydalanishning ham o'ziga xos samaradorligi bor. Bunda dars mavzusi talabiga mos hikmatlar topish, hikmatli so'zlarni davom ettirish, anogramma o'yini orqali hikmatlarni tiklash darslarning mazmundorligini oshiradi.

«Hikmatli anogramma o'yini». Bunda «*Bering tabiatini e'tibor bo'lsangiz biror bilmoqchi do'stlariga inson*», «*Chin va bir-biridan do'stlikdir so'z bir samimiy olish zavqlana demasdan*» so'zlari o'quvchilar e'tiboriga havola etiladi. Ular so'zlarni joy-joyiga qo'yish orqali gaplarni tiklashlari va hikmatli so'zlarni hosil qilishlari kerak bo'ladi. O'quvchilar bu vazifani quyidagicha bajarishlari mumkin:

«*Biror inson tabiatini bilmoqchi bo'lsangiz, do'stlariga e'tibor bering*».

«*Bir so'z demasdan bir-biridan zavqlana olish samimiy va chin do'stlikdir*».

«Hikmatni davom ettir» o'yinida muayyan hikmatli so'zning birinchi qismi o'quvchilar hukmiga havola etiladi, ular esa hikmatni davom ettirishlari kerak bo'ladi. Masalan:

«*Chin do'st o'tmishingizni eslatadi, ...*»

«*Chin do'st o'tmishingizni eslatadi, kelajagingizni ko'rsata oladi*».

«*Chin do'st o'tmishingizni eslatadi, yordam qo'lini doim cho'zib, hayotda sizga yelkadosh bo'lish uchun joni ayamaydi*».

Ma'lumki, ona tili darsliklarining «*Uyga vazifa*» qismida turli xil matnlar tuzish topshiriladi. O'quvchilar turli mavzulardagi matnlardan tashqari, shu matnlar mavzulariga mos hikmatlar ham yarata olishadi. Quyida o'quvchilarning mustaqil yaratgan hikmatlaridan namunalar keltiramiz:

«*Oqar suv toshlarga urilmasligini qanchalar orzu qilmasin, baribir ziddiyatlarga duch kelaveradi*».

«*G'azabdan o'zini asramagan inson ezgu maqsadlarini amalga oshira olmaydi*».

«*Asab – sinovchi shamol, u bir zumda esadi-yu, o'zidan nima qoldirganini ko'rib xijolat chekadi*».

Shunday hikmatli so'zlarni o'quvchi yaratar ekan, uning so'z boyligi oshib, unda bexato yozish, so'zlarni to'g'ri bog'lash, fikrni gap tarzida to'g'ri ifodalash ko'nikmalari shakllanadi. Shu bilan birga ana shu hikmatlar o'tilgan mavzuga qarab morfologik yoki sintaktik tahlil qilinsa yoki AKT vositalaridan foydalanib proyektor orqali ko'rsatilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday yondashuvning mohiyati shundaki, nazariy tushunchalar yuqoridagi kabi mashqlar jarayonida yanada yaxshi o'zlashtiriladi.

Zeboxon SAIDAHMEDOVA,

Respublika ixtisoslashtirilgan musiqa va san'at akademik litseyining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Jo'rabek SHEROV,
Qashqadaryo viloyati Kitob tumanidagi 46-umumiy o'rta ta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi, Xalq ta'limi a'lochisi

YETTI O'LCHAB, BIR KES

Mustahkamlash darsi (6-sinf, IV chorak)

Darsning maqsadi:

- o'quvchilar ongida «Son so'z turkumi» mavzusi bo'yicha hosil qilingan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash;
- o'quvchilarni umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash;
- o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish.

Darsning uslubi: bahs-munozara, savol-javob.

Darsning jihozi: darslik, test savollari, «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, ko'rgazmali qurollar, Muxtor Xudoyqulovning «Sanoq sonlar suhbat» she'riy to'plami.

Darsning borishi:

Dastlab sinf o'quvchilari 4 guruhga bo'linib, «Navbahor», «Navro'z», «Navqiron», «Navnihol» nomlari bilan ataladi. Uyg'a vazifa qilib berilgan «Sanoq sonlar suhbat» she'rini har bir guruhdan ikkitadan o'quvchi ifodali yod aytadi.

Namuna: **BIR**

*Bir degan sanoq sonman,
Sanash uchun osonman.
Bitta yurak, bitta bosh,
Ona-Vatan – yagona.*

Qaysi guruhdagi o'quvchi she'rni ifodali ayta olmasa, jarima beriladi. To'g'ri va ifodali aytgan guruh o'quvchisi rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi. Bundan tashqari, 4 faslga oid 4 guruhdan og'zaki matn tuzish so'raladi. Aniq javob bergan guruh rag'bat, noto'g'ri javob bergan guruh jarima oladi.

So'ng o'qituvchi savol-javob bilan son so'z turkumi yuzasidan o'tilganlar haqida qisqacha izoh beradi:

Sonning ma'no turlari 2 xil bo'ladi.

1. Miqdor sonlar. 2. Tartib sonlar. Miqdor sonlarning turlari: dona son, chama son, jamlovchi son, taqsim son. Son gapda otga bog'lansa, aniqlovchi, fe'lga bog'lansa, hol, gapning oxirida kelsa, kesim vazifasini bajaradi.

Masalan: Oilamizda o'n bir kishi bor. U daf-tardan sakkizta oldi. To'rtning yarmi – ikki.

Shundan keyin har bir guruh belgilangan vaqt ichida son qatnashgan maqollardan yozishi kerak bo'ladi. Agar shart to'g'ri bajarilgan bo'lsa, rag'bat, aksi bo'lsa, jarima beriladi.

«Navbahor» guruhining yozgan maqollari:

*Bir gul bilan yoz bo'lmas,
Bir daraxtdan bog' bo'lmas.*

«Navnihol» guruhining yozgan maqollari:

Ikki o'n besh – bir o'ttiz.

Yetti o'lchab, bir kes.

«Navro'z» guruhining yozgan maqollari:

Bir azobning bir rohati bor.

Bir kun tuz ichgan joyingga qirq kun salom qil.

Birni sochsang yerga,

Mingni berar elga.

«Navqiron» guruhining yozgan maqollari:

Yigit kishiga qirq hunar ham oz.

Erinchoq ikki ishlar,

Oxiri barmog'in tishlar.

Bir kun burun sochsang,

Hafta burun o'rasan.

Oyning o'n beshi qorong'i bo'lsa,

O'n beshi yorug' bo'ladi.

Shundan so'ng guruhlariga 2 tadan topishmoq yozilgan tarqatma materiallar tarqatiladi. Belgilangan vaqt tugagandan keyin shartni to'g'ri va tez bajargan guruh rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

«Navbahor» guruhiga berilgan topishmoqlar:

Suvga tushsa mingta,

Suvdan chiqsa bitta.

Javob: otning dumi.

Nimaning besh barmog'i bor-u, lekin birorta ham tirnog'i yo'q?

Javob: qo'lqop.

«Navro'z» guruhiga berilgan topishmoqlar:

Har bir ishni besh o'rtoq, bazar ahil, inoq.

Javob: barmoqlar.

Qanday soat bir kunda vaqtini ikki bora to'g'ri ko'rsatadi?

Javob: to'xtagan soat.

«Navqiron» guruhiga berilgan topishmoqlar:

Pak-pakana bo'yi bor, yetti qavat to'ni bor.

Javob: piyoz.

Bir ajoyib ishxona, ichi doim qishxona.

Javob: muzlatkich.

«Navnihol» guruhiga berilgan topishmoqlar:

Guli to'rtta yarim oy, boshginangdan olar joy.

Javob: do'ppi.

Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi.

Javob: quyosh, oy, yulduzlar.

So'ng guruhlararo «Tafakkur» o'yini o'tkaziladi. Maqsad – darsni tarix, botanika, zoologiya fanlariga bog'lash, o'quvchilar tafakkurini shakllantirish. Har bir guruhga 3 tadan savol o'qib eshittiriladi. Aniq

va to'g'ri javob bergan guruh rag'bat, noto'g'ri javob bergan guruh esa jarima kartochkasiga ega bo'ladi.

«Navbahor» guruhining quyidagi savollarga bergan javobi:

1. Meva, asosan, necha qismdan iborat?

Javob: Meva, asosan, 3 qismdan iborat.

2. Mamlakatimizda Navro'z qaysi yildan boshlab umumxalq bayrami sifatida nishonlanmoqda?

Javob: 1990-yil 21-mart.

3. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» qancha qoramol terisiga bitilgan?

Javob: «Avesto» kitobi 12 ming qoramol terisiga bitilgan.

«Navro'z» guruhining quyidagi savollarga bergan javobi:

1. Oshqovoq necha yillik poliz o'simligi?

Javob: Oshqovoq bir yillik poliz o'simligi.

2. Kaktusning bo'yi qancha bo'ladi?

Javob: Kaktusning bo'yi 1 santimetrdan 25 metrgacha bo'ladi.

3. Tuyaqush tuxumining og'irligi qancha?

Javob: Tuyaqush tuxumining og'irligi 1,5–2 kilogramm bo'ladi.

«Navqiron» guruhining quyidagi savollarga bergan javobi:

1. Mirzo Ulug'bek necha yil hukmronlik qilgan?

Javob: Mirzo Ulug'bek 40 yil hukmronlik qilgan.

2. Tuyaqush soatiga qancha tezlikda yugura oladi?

Javob: Tuyaqush soatiga 60–70 kilometr tezlikda yugura oladi.

3. «Ichan qal'a»da nechta darvoza bor?

Javob: «Ichan qal'a»da 4 ta darvoza bor.

«Navnihol» guruhining quyidagi savollarga bergan javobi:

1. Pomidor va bodring necha yillik poliz o'simligi?

Javob: Pomidor va bodring bir yillik poliz o'simligi.

2. Mustaqillikdan so'ng mamlakatimizda birinchi qaysi orden ta'sis etilgan?

Javob: «Sog'lom avlod» ordeni.

3. O'zbekistonda yovvoyi mevali daraxtning qancha turi bor?

Javob: O'zbekistonda yovvoyi mevali daraxtning 50 dan ortiq turi bor.

Shundan keyin sirli raqamlar ostida yashiringan songa oid so'zlarni topish bahsi guruhlararo o'tkaziladi. Bunda har bir guruhga 4 tadan sirli raqam beriladi. O'quvchilar har bir raqamni alifbodagi q'rnini to'g'ri topishsa, songa oid so'zlar kelib chiqadi.

Masalan:

1)

14	11	19	8	13	28	8

2)

25	13	19	1

3)

12	8	13	6	11	1	2

4)

2	4	27	19	1	3	1	13

So'ng guruhlariga test savollari beriladi. O'qituvchi test javoblarini tekshirib, guruhlariga rag'bat yoki jarima belgilaydi.

«Navbahor» guruhiga berilgan test savollari:

1. *Laylak har yili uchtdan bola ochar ekan.*

Ushbu gapdagi sonning turini aniqlang.

- A. Sanoq son   S. Tartib son
B. Taqsim son   D. Kasr son.

2. *Birinchi dars adabiyot darsi edi* gapidagi sonning turini aniqlang.

- A. Tartib son   S. Taqsim son
B. Chama son   D. Sanoq son.

3. *-lab, -larcha* qo'shimchalari bilan qanday son hosil bo'ladi?

- A. Taqsim son   S. Tartib son
B. Jamlovchi son   D. To'g'ri javob yo'q.

4. Son gapda otga bog'lansa, qanday vazifani bajaradi?

- A. Hol   S. Aniqlovchi
B. To'ldiruvchi   D. Ega.

«Navro'z» guruhiga berilgan test savollari:

1. *-ov, -ala, -ovlon* qo'shimchalari qanday son hosil qiladi?

- A. Taqsim son   S. Jamlovchi son
B. Chama son   D. To'g'ri javob yo'q.

2. *Chama son* qo'llangan gap qatorini belgilang.

- A. Men ikkinchi sinfda o'qiyman.
B. Bekatda o'n beshtacha odam avtobus kutib turardi.

- S. Uning ikki yuzi qip-qizarib ketdi.

- D. To'g'ri javob yo'q.

3. *O'ttizning yarmi – o'n besh* gapida berilgan o'n besh sonning vazifasini aniqlang.

- A. Kesim   S. Aniqlovchi
B. Ega   D. Hol.

4. Sonlar yozuvda qanday raqamlar bilan yoziladi?

- A. Arab raqami   S. To'g'ri javob yo'q
B. Rim raqami   D. A va B javoblar to'g'ri.

«Navqiron» guruhiga berilgan test savollari:

1. Yarim, nimchorak sonlari qaysi songa xos?

- A. Chama son   S. Tartib son
B. Dona son   D. Kasr son.

2. *Ikkidan bir* qanday son turiga mansub?
A. Kasr son   S. Taqsim son
B. Tartib son   D. Dona son
3. *Tartib son* rim raqami bilan ifodalanganda qanday yoziladi?
A. Chiziqcha qo'yiladi.
B. Chiziqcha qo'yilmaydi.
S. To'g'ri javob yo'q.
D. A va B javoblar to'g'ri.
4. *Litr, gramm, bosh* so'zlari qaysi songa tegishli?
A. Tartib son   S. Chama son
B. Dona son   D. Taqsim son

«Navnihol» guruhiga berilgan test savollari:

1. Sonlar dastlab necha ma'noviy guruhga bo'linadi?
A. 2 ta   S. 4 ta
B. 3 ta   D. 5 ta
2. Son gapda fe'lga bog'lansa, qanday vazifani bajaradi?
A. Ega   B. Hol
S. Aniqlovchi   D. Kesim
3. *Ular ikkitadan bo'lib saf tortishdi* gapidagi sonning turini aniqlang.
A. Taqsim son   S. Dona son
B. Chama son   D. To'g'ri javob yo'q
4. *Dona* so'zi qaysi qo'shimcha o'rniga ishlatiladi?
A. *-ta* qo'shimchasi o'rniga
B. *-lab* qo'shimchasi o'rniga
S. *-larcha* qo'shimchasi o'rniga
D. To'g'ri javob yo'q.

Shundan keyin guruhlar «Xotira mashqi» bahsi bo'yicha o'zaro bellashadi. Guruhlar bir-biriga 7 tadan sanoq son aytishadi. Guruh o'quvchilari xotirasida qolgan sonlarni aytishadi. O'qituvchi har bir guruhning xotira mashqidagi sonlarni qog'ozga qayd etadi. Qaysi guruhning o'quvchilari to'rttagacha son aytsa, rag'bat kartochkasi beriladi.

So'ngra guruhlarga boshqotirma beriladi. Qaysi guruh boshqotirmanini tez va aniq bajarsa, rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

«Navbahor» guruhiga berilgan boshqotirma:

				o'							
				t							
				t							
				i							
				z							

«Navro'z» guruhiga berilgan boshqotirma:

			t					
			o'					
			q					
			s					
			o					
			n					

«Navqiron» guruhiga berilgan boshqotirma:

						b				
						e				
						sh				
						i				
						n				
						ch				
						i				

«Navnihol» guruhiga berilgan boshqotirma:

						o'				
						n				
						i				
						n				
						ch				
						i				

Keyin darslik bilan ishlanadi. Guruhlar darslikdagi 6-topshiriqni quyidagicha bajarishadi:

Unga ko'ra birinchi guruh sanoq sonlarni, ikkinchi guruh dona sonlarni, uchinchi guruh chama sonlarni, to'rtinchi guruh jamlovchi sonlarni topishadi. Topshiriqning qanday bajarilganiga qarab guruhlarga jarima yoki rag'bat kartochkasi beriladi. Dars so'nggida g'olib guruh aniqlanib, darsda faol ishtirok etgan o'quvchilar baholanadi.

Uyga vazifa: 156-sahifa, 9-topshiriq.

Shahlo OSHIQOVA,

Namangan viloyati Mingbuloq tumanidagi 13-sonli davlat ixtisoslashtirilgan
maktab-internati ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

«BIZ BAXTLI BO'LAMIZ»

Muhammad Yusuf she'rlari tahlili
(8-sinf, IV chorak hamda yozgi oromgoh
mashg'ulotlari uchun)

Mashg'ulotning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarni Muhammad Yusuf hayoti va ijodi bilan yaqindan tanishtirish;

b) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarda milliy qadriyatlarimiz, an'analarimizga hurmat, vatanparvarlik hissini uyg'otish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarda og'zaki nutq, she'ni ifodali o'qish malakasini oshirish, xotira mustahkamligiga erishish, ularda o'zgaralar fikrini baholay olish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Darsda foydalaniladigan usullar: «Fikr va asos», «Qora quti», «Ma'lumotlar yomg'iri», «She'rlar ohangi», «She'riyatda shoirdek», «Begona so'z», «U nimadir?».

Darsda foydalaniladigan jihozlar: darslik, texnik vositalar (kompyuter, videoprojektor, ekran), ko'rgazmali va tarqatmali vositalar (portret, badiiy asarlar, buklet, kartochkalar), rangli markerlar.

Darsning borishi:

O'quvchilarni darsga qiziqtirish va e'tiborini tortish maqsadida «Fikr va asos» usulidan foydalaniladi. Bunda ma'lum bir fikr o'quvchilar hukmiga havola qilinadi va ular bu fikr yuzasidan o'z qarashlarini asoslaydilar.

Dastlab Muhammad Yusufning shoirlik, she'r yozish jarayoni haqidagi nutqi videotasmada ko'rsatiladi.

– Menimcha, shoirlik kasb ham, hunar ham emas, bu da'vo... Ha, da'vo! Shoirlar bilmagan holda xudoga erkalik qiladilar. Ba'zan o'zing yozgan she'ringni o'zing o'qib, ko'zingdan yosh chiqib ketadi. Shunday paytlarda o'ylayman, shoirlar bir o'zi she'r yozmaydi, ularga kimdir yordam beradi, ilohiy farishtalar yordam beradi (kulib). Bo'lmasa nega o'zing yozib, yig'laysan?!

O'quvchilar 2 guruh – «Erka shoir» va «Dilkash shoir»ga ajratiladi. Guruh a'zolari o'z guruhlarini nomini qisqacha izohlashgandan so'ng doskaga 2 ta bolakay surati yopishtirilib, ularga «Erka shoir» va «Dilkash shoir» deb nom beriladi. Bu bolakay-shoirlarni kiyintirish dars davomida amalga oshiriladi, chunki har bir kiyimda ramziylik mavjud. Masalan, bolaning bosh kiyimi (do'ppi)ni sog'lom fikrlash, ustki kiyim (beqasam to'n)ni milliy g'urur va sadoqat, belbog'ni or-nomus va salomatlik, oyoq kiyim (etik)ni porloq istiqbol va dadillik ramzi sifatida qo'llash mumkin. Shuningdek, bolakay qo'lidagi koptok – sog'lom vujud va quvnoqlik ramzi bo'lsa, kitob – mustaqil fikrlash va iqtidorga egaligini ko'rsatuvchi vosita hisoblanadi.

O'qituvchi darsning har bir bosqichida faol ishtirok etgan guruh «shoir-bola»siga yuqoridagi milliy kiyimlardan birini berib boradi.

«2014-yil – Sog'lom bola yili» munosabati bilan o'quvchilar sog'lom bola qanday bo'lishi kerakligi haqida mustaqil fikrlaydilar. Bu jarayon guruhlar o'rtasidagi sog'lom raqobat ruhini ko'rsatib borishi bilan ahamiyatli.

So'ng o'quvchilardan uyga vazifa qilib berilgan M. Yusuf hayoti va ijodini o'rganish va she'rlaridan yod olish topshirig'i «**Qora quti**» usuli yordamida so'raladi. Bu usulga ko'ra o'quvchilarga M. Yusuf va boshqa adiblar ijodiga oid ma'lumotlar aralashtirib beriladi. O'quvchilar shoir asarlariga xos ma'lumotlarni topib, taalluqli bo'lmaganlarini o'chirishadi. Misol uchun: «*Alhazar*», «*Bulbulga bir gapim bor*», «*Cho'l bur-guti*», «*Uyqudagi qiz*», «*To'yboshi*», «*Halima enam allalari*», «*Yo'lboshchi*», «*Ishq kemasi*», «*Ilitjo*», «*Sirdaryo qo'shiqlari*», «*Ko'nglimda bir yor*», «*Bir tilda gaplashaylik*», «*Yolg'onchi yor*», «*Erka kiyik*», «*Intizor*», «*Bevafo ko'p ekan*», «*Qorasoch*», «*Qora quyosh*», «*Xandon pista*», «*Hamqishloqlarim*», «*Osmonimga olib ketaman*», «*Osmonning oxiri*», «*Hamshaharlarim*».

Yuqoridagi ma'lumotlar ichidan faqatgina M. Yusuf asarlari tanlanib, o'qib eshittiriladi. Qaysi guruh tez va to'g'ri javob berib, uyga vazifa qilib berilgan M. Yusuf she'rlaridan ifodali o'qib bersa, bolakay uchun beqasam to'nni qo'lga kiritadi.

Yangi mavzu bayoni:

«**She'r ohangi**» usuli orqali M. Yusufning darslikda berilgan she'rlari bilan tanishtiriladi. «**Erka shoir**» guruhi «*Vatanim*» va «*Mehr qolur*» she'rlarini, «**Dilkash shoir**» guruhi «*Yurtim, ado bo'lmas armonlaring bor*» va «*Biz baxtli bo'lamiz*» she'rlarini yoddan ifodali o'qib beradi. Darsning bu bosqichida guruhlar bir-birlariga o'zlari baho beradilar. Bunda asosiy e'tibor she'rning ifodali, ravon va ta'sirchan o'qilishiga qaratiladi. Baholashga quyidagi mezon asosida yondashiladi:

1. Ifodalilik va ovoz toni – 2 ball.
2. Ravonlik – 1 ball.
3. Qo'l va yuz harakatlari – 1 ball.
4. Ta'sirchanlik – 1 ball.

She'rxonlikdan so'ng ballar jamlanib, qaysi guruhning bali yuqoriligiga qarab bolakaylarga belbog' beriladi.

«*Vatanim*» she'ri guruhlar bilan tahlil qilinadi. Har ikki guruhga 2 tadan she'r bandlari beriladi, ular o'zlariga berilgan she'r bandlarini «**She'riyatda shoirdek**» usulida izohlaydilar.

1-topshiriq. Parchadagi mazmun yoritiladi, shoirning fikrlari kengaytiriladi. Masalan, «**Erka shoir**» guruhi:

*O'tgan kuning – o'tgan kundir,
O'z boshingga yetgan kun.
Qodiriyini bergan zamin,*

Qodiriyini sotgan kun.

Qo'lin bog'lab,

Dilin dog'lab,

Yetaklashib ketgan kun.

«Voh bolam»! – deb aytolmagan

Dudug'imsan, Vatanim...

Bu o'rinda A. Qodiriy va uning shoh asarlari – «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon»larga ishora qilinmoqda. O'tmishimiz ro'yi-rost ifodalangan bu asarlar muallifi boshiga qora kunlar kelishiga sabab bo'ldi. Eng yomoni esa «Qodiriylarningni o'z bolalarining sotishdi, qo'lini bog'lab olib ketishlariga sababchi bo'lishdi».

2-topshiriq. She'rda ilgari surilgan g'oyalar aniqlanadi. O'quvchilar quyidagicha javob berishi mumkin:

– Muhammad Yusuf bizga o'tmishimizdagi qora dog'lardan xulosa chiqarishga, bir-birimizni qo'llab-quvvatlashga, ajdodlar yutuqlaridan faxrlanishga chaqiradi.

Kim Qashqarni qildi makon,

Kim Enasoy tomonda.

Jaloliddin – Kurdistonda,

Boburing – Hindistonda,

Bu qanday yuz qarolik deb,

Yotarlar zimistonda.

Tarqab ketgan to'qson olti

Urug'imsan, Vatanim...

She'riy bandning dastlabki misrasida umrbod ortga qaytolmay Qashqar tuprog'ida xoki qolgan shoir Furqat nazarda tutilsa, keyingi misrada sho'ro davlati qatag'oni qurboni bo'lgan, Sibir o'rmonlarida sil kasali bilan og'rib, dard chekkan yosh shoir Usmon Nosir yodga olinadi. Jaloliddin Manguberdi ham o'z yurti uchun ko'p qurbonliklar evaziga hijronda ketgani va Zahiriddin Muhammad Bobur esa o'z Vatani qolib o'zga yurtda shoh bo'lsa-da, o'z yurtining bir hovuch tuprog'iga zor bo'lganligi nazarda tutilmoqda.

Eng mazmunli fikrlar bergan guruhga do'ppi beriladi va «bolakay shoir»ga yopishtirib qo'yiladi.

Yangi mavzuni mustahkamlash:

O'quvchilar Muhammad Yusufning «*Vatanim*» she'ri mazmun-mohiyatini qanchalar eslab qolishganini sinab ko'rish uchun «**Begona so'z**» usulini qo'llash maqsadga muvofiq. Ushbu usul slaydda beriladi. 5 ta so'z ko'rsatiladi, o'quvchilar guruh bilan maslahatlashib, qaysi so'z «*Vatanim*» she'ri uchun begona ekanligini aytadilar. Bu usul orqali o'quvchida she'rni umumlashtirish, farqlay olish va eng asosiysi, test bilan ishlash ko'nikmasi hosil qilinadi. Quyidagi beshliklar tavsiya etilishi mumkin:

G'iot
Alpomish
Barchinoy
Ulug'bek
Abdulatif

Chingizxon
Temur Malik
Muqanna
To'maris
Shiroq

Naqshbandiy
Sulaymon payg'ambar
Yassaviy
Mashrab
Navoiy

Ota
Ona
Singil
O'g'il
Do'st

Shuningdek, shoiring boshqa she'rlarini ham o'z ichiga qamrab oluvchi «U nimadir?» usuli yordamida yangi mavzu mustahkamlanadi. Bu usul uchun darsga o'qituvchi ayrim detallar, ya'ni Muhammad Yusuf ijodida ko'p qo'llanilgan ramziy, an'anaviy obrazlar – *rayhon, jambil, yalpiz, lolaqizg'aldoq, jayron, kapalak va qaldirg'och* suratlarini olib kirishi lozim. «Dilkash shoir» guruhiga kapalak va lolaqizg'aldoq suratlari, «Erka shoir» guruhiga esa yalpiz va jayron suratlari beriladi.

1-topshiriq. O'quvchilar 2 daqiqa davomida bu detalning M. Yusuf ijodidagi o'ni, qay darajada yuk tashishini izohlaydilar.

2-topshiriq. Ushbu obrazlar ishtirokidagi she'riy parcha o'qib beriladi. Masalan, «Dilkash shoir» guruhi kapalak haqida quyidagicha mulohaza yuritishlari mumkin:

Kapalak – nafis va nozik hasharot bo'lib, qisqa umri davomida go'zallikka intilib yashaydigan mavjudotdir. Bejizga M. Yusufning e'tibori kapalakka tushmagan ekan, uning ham umri kapalaknikidek qisqa va mazmunli bo'ldi:

*Bisotimni bog'da bir hilol
Kapalakka almashaman men.
Hayotimni ko'kdagi zilol
Kamalakka almashaman men.*

«Erka shoir» guruhi esa yalpiz obrazini izohlaydilar:

Bahor sog'inchini o'zida mujassamlagan, ko'rimsizgina o'simlik, lekin anvoyi islari bilan barchadan a'lo giyoh M. Yusufning e'tiborini jalb qilgan. Bu giyoh qishloqni, bolalikni, ko'klamni eslatadi. Shuning uchun shoir unga qayta-qayta murojaat qilaveradi:

*Ko'nglim sezar, endi bu yog'i ayon,
Do'stlarim, do'stlarim, baxtli bolaman.
Yo Toshkentda eng zo'r shoir bo'laman,
Yo uyimga ketib, ariq bo'yida
Yalpizga suyanib o'lib qolaman!*

Shu tariqa boshqa detallar ham izohlanadi. Oxirgi usulda ustunlikka erishgan guruhga etik beriladi.

Baholash va rag'batlantirish:

Faol o'quvchilar olgan rag'batlar hisoblanadi, guruhlardagi ballar to'planadi. Qaysi guruhdagi bolakay surati to'liq kiyingan, buyumlari jamlangan bo'lsa, jismonan sog'lom va ma'naviy yetuk «bola-jon-shoir» deb ataladi.

O'qituvchi darsni quyidagicha yakunlaydi:
– M. Yusufning she'rlaridagi sehriy ohang, sodda va o'zgacha mazmun kishini o'ziga jalb etmay qo'ymaydi:

*O'lsa o'zi o'lar,
So'zi o'lmaydi,
Hamisha barhayot nasl shoirlar.
Haqiqiy shoiring qabri bo'lmaydi,
Yurakka ko'milar asl shoirlar!*

Uyga vazifa:

1. Muhammad Yusufning darslikdan tashqari she'rlaridan 2 tasini yod olish va ulardagi ramziy ma'no tashuvchi detallarni topish.
2. «M. Yusuf – betakror shoir» mavzusida insho yozishga tayyorgarlik ko'rish.

Nilufar TOSHEVA,

Termiz shahar 13-umumiy o'rta ta'lim maktabi
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

«ASRGA TATIGULIK KUN» ZALVORI

Chingiz Aytmatovning «Asrga tatigulik kun» romanini o'rganish (9-sinf, IV chorak)

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarning «Asrga tatigulik kun» romani bo'yicha olgan bilimlarini sinash va mustahkamlash;

b) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilar e'tiborini milliy urf-odatlariga qaratish, ularda mardlik, sadoqat, otanaga bo'lgan hurmatni shakllantirish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlash malakalarini rivojlantirish.

Dars turi: mustahkamlovchi.

Darsda foydalaniladigan jihozlar: darslik, portret, «Asrga tatigulik kun» romani, kompyuter, kitoblar, izohli rasmlar, test tarqatmalari, rag'bat kartochkalari.

Darsda foydalaniladigan usullar: «Aqliy hujum», «Klaster», moychechak, idrok xaritasi, test.

Darsning borishi:

O'tilgan mavzuni so'rash va mustahkamlash.

Dars avvalgi mashg'ulotda o'rganilgan mavzuni takrorlash va uyga berilgan vazifani so'rash bilan boshlanadi. Bunda «**Aqliy hujum**» usulidan foydalangan holda quyidagi savollar o'rta taga tashlanadi:

1. Chingiz Aytmatovning qaysi romani matbuotda e'lon qilinishi bilanoq keng jamoatchilikni larzaga soldi? («*Asrga tatigulik kun*» romani)

2. Qaysi asarda voqealar bir kun ichida bo'lib o'tadi? («*Asrga tatigulik kun*» romanida)

3. «Asrga tatigulik kun» romanida Chingiz Aytmatov qaysi yozuvchining «Bu kitob jism-u fig'omimdir mening, Bu kalom jon-u jahonimdir mening» satrlarini epigraf qilib oladi? (*Arman yozuvchisi Grigor Narikatsining*)

4. Chingiz Aytmatov manqurtdan farqi yo'q, kechagi kunini eslamaydigan kishilar obrazini «Asrga tatigulik kun» romanidagi qaysi qahramonlar orqali ochib beradi? (*Sobitjon va Jo'lomon*)

5. Ona Bayit qabristonigacha Bo'ronli bekatdan eng yaqin yo'ldan yurilganda borish-u kelish uchun qancha masofa ketar edi? (*60 chaqirim*)

6. Manqurt qanday qul edi? (*Xotirasidan umrbod mahrum etilib, o'tmishini eslay olmaydigan qul*)

7. Kazangapning dafn marosimi maslahatiga necha kishi yig'ildi? (*6 kishi*)

8. Jungjanglar manqurtga nima qilishni buyuradi? («*Hech qanaqa onang emas u! Senda ona yo'q! U telpagingni sidirib olib, boshingni qaynoq suvga solgani kelgan. Mana buni ol*», – deb unga o'q-yoy tutishadi)

9. Sobitjonning xotini nima uchun qaynotasining dafn marosimiga kelmadi? (*Allaqanday konferensiyada qatnasharmish, ana shu yig'inga chet ellik mehmonlar tashrif buyurarmish*)

10. Manqurtda qanday xotira saqlanib qolganini ko'rgan jungjanglar hayratga tushadi? (*Qo'lida bexato mo'ljalga olish xotirasi*)

11. Manqurt Nayman onani o'ldirgandan so'ng onaning nimasi qushga aylanib chirqiray boshlaydi? (*Oq ro'moli*)

12. Edigey tabiatiga xos yuksak insoniy xususiyatlar qachon namoyon bo'ladi? (*Kazangapni dafn etish jarayonida, marhum bilan vidolashuv onlarida, Allohga munojot qilgan o'rinlar tasvirida*)

Yuqoridagi savol-javob natijasiga ko'ra o'quvchilarning «Asrga tatigulik kun» asari yuzasidan egallagan bilimlari aniqlanadi va rag'batlantiriladi.

Yangi mavzu bayoni:

O'qituvchi: «Asrga tatigulik kun» romani 1980-yilda e'lon qilingan bo'lib, u o'z davrida keng jamoatchilikni larzaga solgan, sho'ro odamlarining mudroq tuyg'ularini uyg'otib, sergaklantirgan asardir.

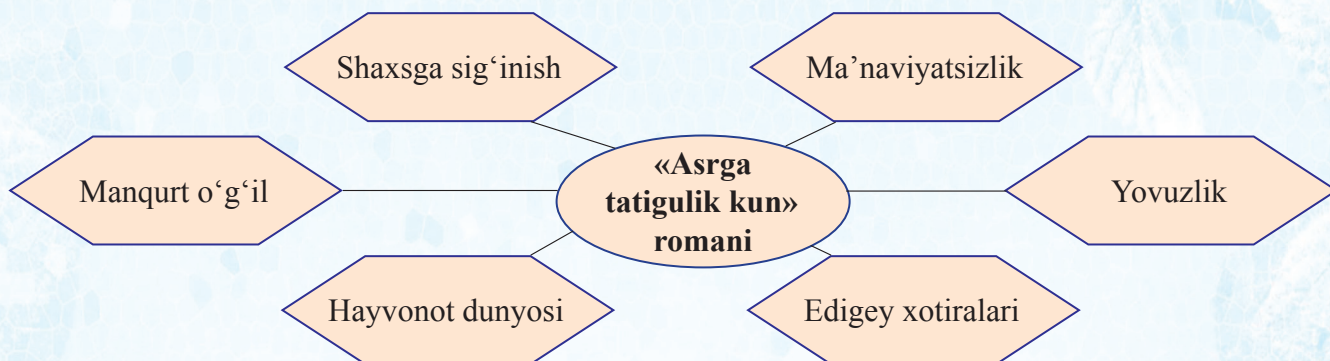
Roman voqeasi bir kun ichida bo'lib o'tadi, biroq bu kun asrga teng zamon va makonni qamrab oladi. Asar qahramoni Edigeyning qadr don do'sti Kazangap vafot etadi. Olti kishi uni so'nggi manzilga kuzatadi. Kazangap o'limidan oldin uni Ona Bayit qabristoniga qo'yishlarini vasiyat qilgan. Qaqroq cho'l, qabriston ancha olisda, biroq marhumning vasiyati muqaddas, qolaversa, ajdodlarning muqaddas udumini buzib bo'lmaydi. Romanning butun voqeasi shu olijanob udumni bajarish uchun otlangan Edigeyning xotiralaridan iborat.

«**Mening tushuncham**» mashqi. Bu mashq doskada «Klaster» usuli asosida bajariladi. Buning uchun doskani o'rtasiga «Asrga tatigulik kun» romani deb yozib qo'yiladi. O'quvchilar asarda ko'tarilgan mavzu va g'oyalarni aniqlab yozadilar.

Chingiz Aytmatov (1928–2008)

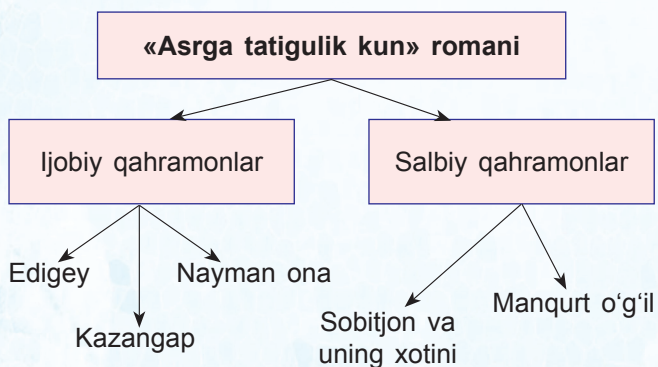

Dars jarayonida «Klaster» usulidan, turli xil grafik vositalardan foydalanish o'quvchilarni faollikka, ijodkorlikka undaydi. Ularning darsga qiziqishini orttiradi, natijada dars samaradorligi ham oshadi.

«Moychechak» usuli. Bunda har bir o'quvchiga rangli qog'ozdan yasalgan moychechak rasmi tarqatiladi. Gul o'zagiga topshiriq yozilgan bo'lib, o'quvchilar savollarning javobini moychechak tojbarlariga yozadilar.

Idrok xaritasi. Bunda o'quvchilar «Asrga tatigulik kun» romanidagi ezgulik kurashchilari va ma'naviy qashshoq, xudbin kimsalarni qayd etadilar.

Yuqorida keltirilgan grafik vositalar o'quvchilarga muammolar yuzasidan o'z fikrlarini aniq, qisqa va izchil ifodalashga yordam beradi.

Yangi mavzuni mustahkamlash. «Asrga tatigulik kun» romani yuzasidan test topshiriqlari bajariladi:

1. Chingiz Aytmatov asarlari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping.

- A) «Jamila», «Oq kema», «Bolalik», «Tirilgan murda»
- B) «Alvido, Gulsari», «Oq kema», «Jamila», «O'tmishdan ertaklar»
- D) «Oq yong'ir», «Oq kema», «Yuzma-yuz», «Anor»
- E) «Oq kema», «Jamila», «Yuzma-yuz», «Somon yo'li»

2. «Asrga tatigulik kun» romanidagi Nayman ona dafn etilgan joy qanday nomlanadi?

- A) Enasoy
- B) Issiqko'l
- D) Qorovultog'
- E) Sario'zkdagi Ona Bayit qabristoni

3. «Asrga tatigulik kun» romani qahramonlari to'g'ri qayd etilgan javobni toping.

- A) Kazangap, Edigey, Jamila, Jo'lomon, Mo'min
- B) Edigey, Bo'ron, Nayman ona, Jo'lomon, Pushkaryov
- D) Tansiqboyev, Edigey, Edilboy, Qalibek
- E) Nayman ona, Jo'lomon, Do'nanboy, O'razqul, Bo'key

4. Chingiz Aytmatovning qaysi asarida «manqurt» atamasi qo'llangan?

- A) «Jamila»
- B) «Qiyomat»
- D) «Alvido, Gulsari»
- E) «Asrga tatigulik kun»

5. Chingiz Aytmatovning «Asrga tatigulik kun» romanida manqurtlik deganda nima nazarda tutilgan?

- A) Jo'lomonning o'z onasini o'ldirib qo'ygani
- D) Urushlarning insoniyatga fojialar keltirishi

TA'LIMI

S) O'tmishini unutgan, buguniga befarq, ertasini o'ylamaydigan, yeyish-ichishdan bo'lak g'ami bo'lmagan kishilar fojiasi

E) Sotqin kishilar zarari

7. «Asrga tatigulik kun» romanida marhum Kazangapni Ona Bayit qabristoniga ko'mishga kimlar olib boradi?

A) Edigey Bo'ron, Qalibek, O'rozqul, Jo'lomon

B) O'g'li Sobitjon, kuyovi traktorchi Qalibek bilan Jumagali, Edigey, Edilboy

D) O'g'li Sobitjon, kuyovi Jo'lomon, akasi Edilboy, akasi Edigey

E) Akasi Edilboy Daroz, qudasi Edigey Bo'ron, o'g'li Sobitjon, kuyovi Qalibek

8. «Asrga tatigulik kun» romanida Edigey Bo'ron kimni «manqurt» deb ataydi?

A) Leytenant Tansiqboyevni

B) Edilboy Darozni

D) Kazangapning piyonista kuyovini

E) Kazangapning o'g'li Sobitjonni

9. «Asrga tatigulik kun» romanida jungjanglar manqurtga aylantirib qo'ygan yigitning ismini ayting.

A) Jo'lomon

B) Do'nanboy

D) Jumagali

E) Sobitjon

10. «Asrga tatigulik kun» romanida muallif kimlarni zamonaviy manqurtlar sifatida tasvirlaydi?

A) Leytenant Saydullayev va Qalibekni

B) Tansiqboyev va Sobitjonni

D) Kazangapning kuyovi bilan Edigey Jonkel-dinni

E) Edilboy Daroz va O'rozqulni

Asardan olgan taassurotlarim. Bu bosqichda o'quvchilar asar bo'yicha olgan bilimlariga tayanib xulosa chiqaradilar.

O'qituvchi xulosasi: Ko'rinadiki, darslikda keltirilgan parchada yovuzlik baribir o'z ishini qiladi. Edigey do'sti Kazangapni u vasiyat qilganidek Ona Bayit qabristoniga emas, Malaqumdichop jarligiga dafn qiladi. Marhumning o'g'li Sobitjon qabristonni saqlab qolishda ko'maklashishdan oshkora bosh tortadi. Otasi vasiyatini sariq chaqaga olmaydigan, uni qayerga ko'mishlariga tamomila befarq, faqat o'zini, lavozimini o'ylaydigan Sobitjonning xatti-harakatlari ham yovuzlikning bir ko'rinishidir. Shu munosabat bilan Nayman ona va manqurt o'g'il haqidagi afsonani eslash o'rinli hisoblanadi.

Manqurtning jungjanglarning jazo usuli shu ko'ya solgan bo'lsa, Tansiqboyev va Sobitjonlarni sho'ro mafkuraviy siyosati tarbiyalab yetishtirgan. O'tmishini, tili va ajdodlarini unutgan kishining o'z onasini o'ldirgan manqurtdan farqi yo'q. Sobitjon – manqurtning zamonaviy va xavfli nusxasi. Yovuzlik g'alabasi kitobxonni iztirobga soladi, biroq bir narsa yupanch bag'ishlaydi: ezgulik kurashchilari qanchalik og'ir bo'lmasin, o'z insoniyliklarini saqlab qoladilar.

«Asrga tatigulik kun» romanida tasvirlangan voqealar, ular bilan bog'liq rivoyatlar xilma-xil. Ular orqali ko'tarilgan ijtimoiy va ma'naviy muammolar bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotgan emas. Misol tariqasida Kazangapning o'limidan oldin Edigey bilan Orol dengizini ko'rish uchun borishi, do'stlarning uning ayanchli holatidan iztirobga tushishi voqeasini keltirish mumkin.

Chingiz Aytmatovning odamning odamligini belgilab turadigan asosiy qadriyatlar haqida dard bilan bitilgan «Asrga tatigulik kun» romani XX asrning davr haqiqatlari, insoniyat dardlari va fojialari, insonning qudrati va o'zligini aks ettiruvchi eng yaxshi asarlaridan biri bo'lib qoladi.

Baholash va rag'batlantirish:

O'quvchilar dars davomida yig'gan rag'bat karto-chkalari asosida rag'batlantiriladi va baholanadi.

Uyga vazifa:

I. Quyidagi savollarga javob bering:

1. «Asrga tatigulik kun» romanida qalamga olingan voqealar haqiqatda bo'lganmi?

2. Hayotda asar qahramonlarining prototipi bormi?

3. «Asrga tatigulik kun» romanidagi tarixiy joylar haqiqiyimi?

4. Hozir ularning o'rni bormi?

II. «Asrga tatigulik kun» romanini to'liq o'qish.

Ravshanbek EGAMBERDIYEV,
Sirdaryo viloyati Boyovut tumanidagi
22-umumiy o'рта ta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

TITROQ TUYG'ULAR TUG'YONI yoxud Sergey Yesenin ijodini o'rganish tajribasidan

Har bir ijodkorning o'ziga xos tabiati, tafakkuri, dunyoqarashi, e'tiqodi, his-tuyg'ulari badiiy asarda o'z ifodasini topadi va umumbashariy ma'no-mazmun kasb etadi. Asarlari asrlar osha yashab, umum-bashariy mazmun-mohiyat kasb etib kelayotgan ijodkorlardan biri Sergey Yesenindir.

Sergey Yesenin ijodi namunalarini o'rganishga ajratilgan mazkur **darsning maqsadini** «She'rdagi insonga, Sharqqa xos bo'lgan mehr-u muhabbat manbaini o'quvchiga anglatish, ma'naviyatiga

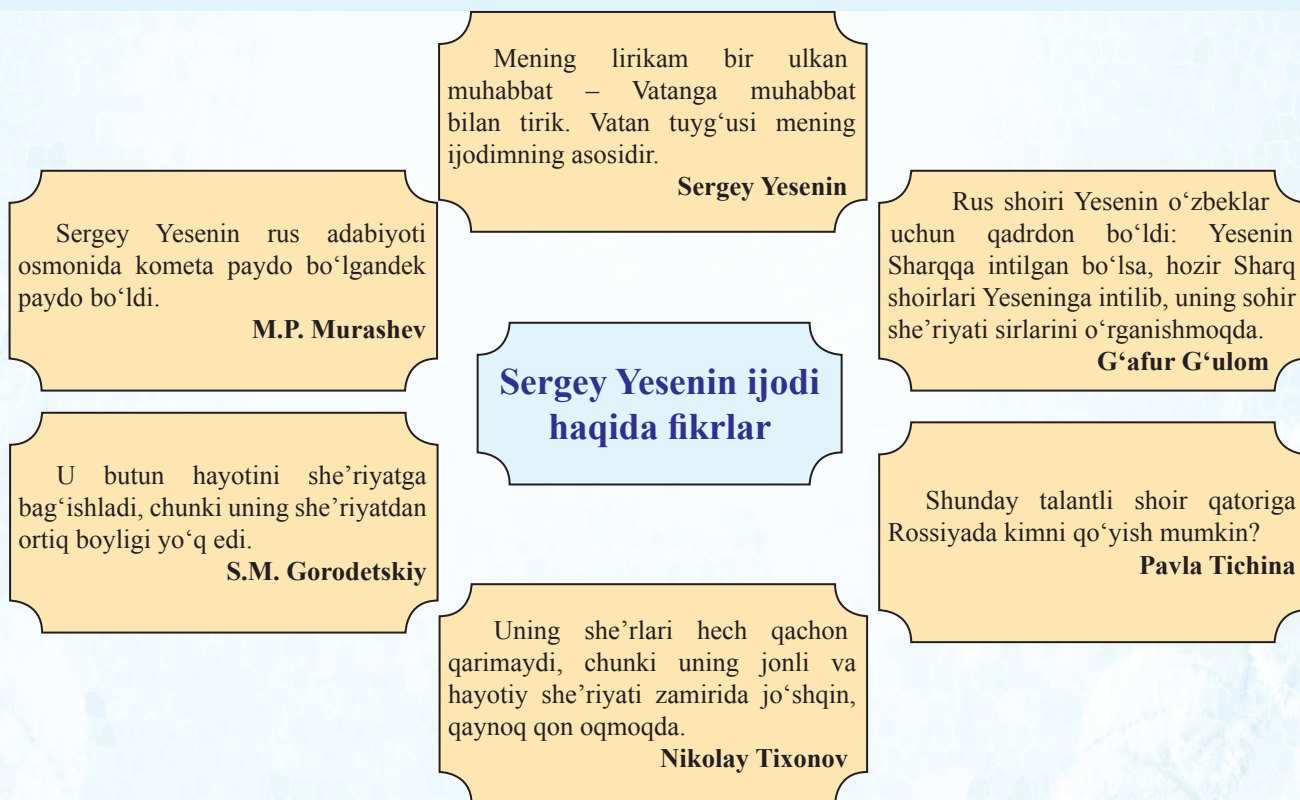
singdirish», «O'z yurti va xalqiga nisbatan yuksak muhabbat hissini uyg'otish», «Ezgulikka oshnolik tuyg'usini paydo etish», «O'zga adabiyot namunasini o'zini sifatida o'qib-o'rganish, tahlil qilish malakasini shakllantirish» tarzida belgilash mumkin.

«**Klaster**» usulida shoirning hayot va ijod yo'lga nazar tashlanadi. Bu usul o'quvchilarning idrok etish, atrofida ro'y berayotgan har bir hodisaga har taraflama chuqur yondashish imkonini beradi.

«Yoshlikda orttirilgan do'st umrning ko'rki, insonning har qanday vaziyatda suyanchig'i bo'ladi. Kishi shodligini ham, dardini ham do'sti bilan baham ko'rgisi keladi, har gal uchrashganda bamisoli yoshlikning beg'ubor olamiga qaytgandek bo'ladi. Sergey Yesenin she'riyati mening yoshlikdan eng yaqin do'stim, sirdoshim. U bilan men talabalik yillari tanishib, qadrdon bo'lib qolganman. Esimda, ikkinchi kurs talabasi edim. Paxta terimiga hasharga chiqqan kunlarimiz ishdan so'ng yotoqda, xira chiroq nurida yarim kechagacha yeseninxonlik qilar edik. O'shanda «Eron taronalari»ning bir qancha she'rlari o'zbek tiliga tarjima qilindi.

Sergey Yeseninga har gal murojaat etganimda, o'sha talabalik yillarim, qadrdon paxtazor yodimga tushadi. Shoir so'zlarini chanoqlardan tortib olayotgandek bo'laman. Dimog'imga paxta hidiga omuxta rus o'rmonlarining tanish hidi urilgandek bo'ladi...»

Erkin Vohidov,
«Iztirob» kitobidan

O'quvchilarda shoir shaxsiyati xususida tasavvur hosil qilgach, darslikdagi «Xurosonda bir darboza bor» she'ri ifodali o'qib beriladi. Notanish nazmiy asarni ifodali yoddan o'qish uning estetik ta'sir kuchini oshiradi. Lahzalik sukutdan so'ng kodoskop orqali quyidagi savollarni o'quvchilarga taqdim etib, shu asosda she'r tahliliga kirishiladi:

1. «Xurosonda bir darboza bor» she'ri shoirning qaysi turkum she'rlariga mansub?

2. Xuroson hozir qaysi davlat tarkibiga kiradi?

3. She'rning band tuzilishini tushuntiring.

4. She'rning qofiyalanishi haqida gapiring.

5. She'rni boshidan oxirigacha bo'g'inlarga ajratib, vaznini aniqlang.

6. Birinchi misraning to'rtinchi misrada aynan takrorlanishiga sabab nimada deb o'ylaysiz?

7. Xuroson, darboza, ostona, pariruxsor so'zlarining qo'llanish sababini tushuntiring.

8. Shoirning «Hayhot, uni ocholmadim man» iqrori sababini topishga harakat qiling.

9. «Ostonasi gulga ko'milgan» misrasidagi badiiy ifodaga e'tibor bering.

10. «Qo'llarimda kuch ham yetarli» misrasini tushuntiring. Bu ta'kid mag'rurlikmi yo ...

11. «Sochlarimdan oltin rang olgan» ta'kidi faxrlanishmi yo ...

12. «Qo'llarimda kuch ham yetarli» misrasining xuddi shu bandning o'zida «Qo'lda garchi kuchim yetarli» tarzida takror qo'llanishi sababini tushuntiring.

13. Birinchi banddagi «Hayhot, uni ocholmadim man» misrasining ikkinchi bandda «Ul eshikni ocholmadim man» tarzida takrorlanishiga sabab nima?

14. Suyuklisining darbozasini ocholmagan lirik qahramon ruhiy holati aks etgan nuqtalarni toping.

15. She'rda ma'shuqa ismi qayd etilgan misrani topib, Sharq va G'arb she'riyatidagi o'ziga xosliklarini ayting.

16. O'ylab ko'ring-chi, birinchi va ikkinchi bandlardagi takror nega aynan uchinchi bandda o'zgarishga uchradi?

17. She'r bandlarida takrorlanadigan misralarni aniqlang.

18. «Ayting, kimga qilay sharhi g'am» ifodasidagi ruhiy holatni tushuntiring.

19. Lirik qahramonning suyukli yorga, yurtga muhabbati sizda qanday taassurot qoldirdi?

20. Lirik qahramonning ilojisiz holatga tushishi sabablarini qanday izohlaysiz?

21. Beshinchi bandda o'zaro qarama-qarshi qo'yilayotgan tuyg'ularga munosabat bildiring.

22. «Shirin g'aming birla umrbod, Kuylab o'tay seni o'lkamda» misralaridagi lirik qahramon holati xususida mulohazalaringizni bayon qiling.

23. «Shirin g'am» ifodasini sharhlang.

24. «Xurosonda bir darboza bor» she'ri bilan shoir shaxsiyati, uslubi o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlang.

25. She'r mutolaasidan so'ng ko'nglingizda qanday tuyg'ular paydo bo'ldi? Ularni nomlashga, sharhlashga harakat qilib ko'ring.

Nazmiy asar o'quvchilar tomonidan nechog'liq sinchiklab o'rganilsa, uning ta'sir kuchi shunchalik samarali bo'lishi aniq. She'riy matnning mohiyatini chuqur tushunib yetish uchun yuqoridagi savol-topshiriqlar mazmunini anglab, tushunib olishlari zarur. Albatta, o'quvchilar bu savol-topshiriqlarga o'z tushunchalari va dunyoqarashi darajasida javob beradilar. O'qituvchi ularning qarashlarini to'ldirishi shart emas.

O'qituvchining tajribasiga tayangan holda bahsli, munozarali savollar berish o'quvchilarning mustaqil ishlashlarini ta'minlaydi. Savol-topshiriqlarga javob izlash – mustaqil fikrlash omilidir. O'quvchilarning savol-topshiriqlarga bergan javoblari ularning badiiy didi darajasi, fikrlash qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Bergan javoblari bilan ular faqat o'zlarining badiiy haqiqatini yuzaga chiqarishi mumkin. O'zganing his-tuyg'ularini o'rganish asnosida ularning shaxsiyatiga xos sifatlar shakllanadi. O'quvchining tasavvuri, fikrlash qobiliyati uning o'qib-o'rgangan manbalari asosida shakllanadi.

She'r – ijodkorning titroq tuyg'ulari tug'yoni. Shoirning «Fors taronalari» turkumiga kiruvchi bu she'r 1925-yil mart oyida yozilgan. She'r besh band, yigirma besh misradan iborat. Suyukli yor – shoir uchun yetakchi tuyg'u. Uning vositasida shoir o'z yurtiga bo'lgan mehr-u muhabbatini aks ettirgan. O'qituvchi bu she'rda misralar takroriga o'quvchilar e'tiborini tortishi kerak. She'r bandlarida misralarning takror kelishi o'quvchilarda muayyan kayfiyat hosil qilish bilan birga uning musiqiy ohangini ham belgilab beradi. She'rda har bir timsol, ishora, takror zamiridagi badiiy mohiyat o'quvchilarga o'qituvchi tomonidan anglatilishi zarur. Beshinchi bandda o'zaro qarama-qarshi qo'yilayotgan tuyg'ular, «shirin g'am» ifodasi o'quvchilarni ilmiy qonuniyatlardan mantiqiy asos topishga undaydi. O'qituvchi «shirin g'am» ifodasidagi **oksimoron usuli** haqida, ya'ni bir-biriga zid tushunchalarni ifodalab kelgan so'zlar, mohiyat e'tibori bilan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ko'chma ma'nodagi birikmalar haqida o'quvchilarga nazariy ma'lumot berishi zarur.

Hayotdagi qarama-qarshiliklar, lirik qahramon tuyg'ularidagi qarama-qarshilik (antiteza, tazod) o'quvchilarni yanada teranroq, yanada mushohadali bo'lishga da'vat etadi. Shubhasiz, teran fikrlaydigan, mushohadali o'quvchi ma'naviy jihatdan yaxshi rivojlantirish esa adabiyot darslarining oliy maqsadidir.

Gulnoza ORIPOVA,
Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

SAID AHMADNING «QORAKO'Z MAJNUN» HIKOYASINI O'RGANISH

Said Ahmad ijodi uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida atroflicha o'rganiladi. Adibning adabiy ta'lim dasturlaridan o'rin olgan har bir asari o'quvchilar ma'naviyatini yuksaltirish, ularning dunyoqarashini, olam va odam haqidagi tasavvurlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Shundanmi, adib ijodini o'rganishga yo'naltirilgan darslar o'qituvchi va o'quvchilar shuurida yaxshi o'rnashib qoladi va dars yaxshi bir asar sifatida e'tirofga sazovor bo'ladi. Shubhasiz, bunday e'tirofga o'z-o'zidan erishib bo'lmaydi. Adib asarlarini o'rganish jarayonlari o'qitishning zamonaviy usullari, dars o'tishning yangi-chamoyillari, o'qituvchi va o'quvchining faolligini o'stirish orqali, ayni chog'da, darsga mavzu bo'lgan asarga adabiyotshunoslikda berilgan baholarni umumlashtirish yo'li bilan o'quvchilarning pluralistik xilma-xil fikrlarini e'tiborga olgan holda tahlil qilib o'rganilsagina kutilgan samaraga erishish mumkin.

Akademik litseylarning oxirgi kursida Said Ahmadning «Qorako'z majnun» hikoyasi o'rganiladi. Darsning maqsadini quyidagicha belgilab olish mumkin:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarga «Qorako'z majnun» hikoyasi haqida ma'lumot berish;

b) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni Vatanga muhabbat, xalq an'analari, urf-odatlariga hurmat ruhida yuksak ma'naviyatli qilib tarbiyalash;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning mustaqil fikrlash, voqelik va kishilarga baho berish, tasavvurlarini kengaytirish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Darsning turi esa yangi tushuncha va bilimlarni shakllantirish tarzida bo'ladi. Darsda «**Aqliy hujum**», «**Bumerang**», «**Tushunchalar tahlili**» kabi innovatsion usullarni qo'llash maqsadga muvofiq. Mashg'ulotda Said Ahmad portreti, nashr etilgan asarlaridan namunalar, «Qorako'z majnun» hikoyasi matni, qog'oz, marker, tarqatma materiallar va rag'bat kartochkalari kabi vositalar oldindan tayyorlab qo'yiladi.

Dars jarayoni **tashkiliy qism, o'tilgan mavzuni takrorlash, yangi mavzuni o'rganish, mustahkamlash** hamda **darsni yakunlash bosqichlaridan** iborat bo'ladi. Tashkiliy qismda odatiy majburiyatlar bajarilgach, o'quvchilar bilan kun yangiliklari, inson hayotida adabiyotning o'rni va yozuvchilarning xalq oldidagi mas'uliyati borasida qisqa suhbat o'tkaziladi.

O'tilgan mavzuni so'rash bosqichida «**Aqliy hujum**» usulidan foydalanib o'quvchilarga quyidagi namunada savollar bilan murojaat qilinadi yoki mazkur savollar proyektor orqali ko'rsatiladi:

1. Said Ahmad qachon va qayerda tavallud topgan?
2. Said Ahmad o'z ijodini qanday asarlar yozish bilan boshlagan?
3. Said Ahmadning qanday nomdagi hikoyalar to'plami nashr etilgan?
4. Said Ahmad qalamiga mansub qanday qissa va romanlarni bilasiz?
5. Mustaqillik davrida S. Ahmadning qaysi to'plamlari chop qilindi?
6. S. Ahmadning o'z hayoti va adiblar haqidagi xotiralarini jamlab yozgan asari nomini ayting.
7. Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasi qaysi kitoblardan tashkil topgan?
8. S. Ahmadning «Ufq» asaridagi qaysi qahramonlar tasviri orqali xalqimizning yaqin o'tmishdagi mashaqqatli hayoti, o'y-kechinmalari tasvirlangan?

O'quvchilarning savollarga bergan javoblari umumlashtirilgach, «Qorako'z majnun» hikoyasini o'rganishga kirishiladi. Mazkur hikoyani o'rganishda «**Bumerang**» usulidan foydalanish yaxshi samara beradi. Buning uchun o'quvchilar 4 guruhga bo'linadi. Har bir guruh a'zolari o'zlariga tegishli bo'lgan matnni o'qib chiqadilar va hikoyadan olingan parcha mazmuni yuzasidan taassurotlarini tartib bilan gapirib beradilar. Bu usuldan foydalanish qisqa vaqt ichida katta bir hikoyani o'rganish va hikoya haqidagi tasavvurlarni shakllantirish imkonini beradi.

Hikoya yuzasidan guruhlariga tarqatiladigan matn namunalari slayd shaklida proyektor orqali ko'rsatilishi ham mumkin. Bizningcha, tanlangan matnlar har bir guruhga alohida kompyuter monitori orqali ko'rsatilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Guruhlar matnlar bilan tanishib chiqqach, undagi voqelik hamda qahramonlarga baho beradilar. Shu tariqa hikoyada tasvirlangan voqelik barcha o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi. O'quvchilar hikoyaning syujeti, kompozitsiyasi, qahramonlarning suvrati va siyrati, ularni tasvirlashdagi yozuvchining mahorati to'g'risida tasavvurga ega bo'ladilar. O'qituvchi guruhlarning javoblarini umumlashtiradi, hikoya qahramonlarining har biriga xos individual xususiyatlarni ko'rsatishda yozuvchi mahorati masalalarini ta'kidlab o'tadi. Hikoya matnidan yozuvchi va qahramonlar nutqidagi eng muhim nuqtalarga o'quvchilarning e'tiborini tortadi va ularning fikrlariga yakun yasaydi.

Darsning mustahkamlash qismida har bir guruh raqib guruhga hikoya yuzasidan savol beradi. Savollar uchtagacha bo'ladi. Har bir to'g'ri javob uchun bittadan rag'bat kartochkasi berib boriladi. Savollar quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Hikoyaning yetakchi qahramoni Saodat ayaning kechagi va bugungi kuni tasvirida qanday tafovutlar mavjud?

2. Hikoyaga nima sababdan «Qorako'z majnun» deb nom berilgan?

3. Saodat ayaning baxti kulmagan qizi kim? U Qorako'zni nima uchun yoqtirmaydi?

4. Saodat aya o'z farzandi Bo'rixonni qanday holatda ko'rdi va uning xayolidan nimalar o'tdi?

5. Saodat ayaning Bo'rixonga munosabati qanday bo'lgan? Bo'rixon murtad bo'lgach, aya unga qanday munosabatda bo'ldi?

6. Saodat aya nima uchun Bo'rixonni kuzatgani bormadi? To'g'ri qildimi?

7. So'nggi nafasini olayotgan kampir qanday xushxabarni eshitdi?

8. Saodat aya o'limi oldidan qanday vasiyat qiladi?

9. Qorako'z majnun kampir vafotidan so'ng qanday holatga tushdi?

10. Ayaning farzandlari ham unga Qorako'z (it)dek mehribon edimi?

11. Kampirning o'limidan so'ng Qorako'z Kim-yog'lar shaharchasida uning ovozi eshitganda qanday holatga tushdi?

14. Qorako'zni kim o'ldirdi? Nima uchun?

Mavzuni yanada mustahkamlash uchun «**Tushunchalar tahlili**»dan ham foydalanish mumkin. Buning uchun doskaga «Tushunchalar tahlili» jadvali ilib qo'yiladi. Guruhlardan o'quvchilar chiqib, jadvalni quyidagicha to'ldiradilar:

T/r	Tushunchalar tahlili	
1	Saodat aya	Hikoyaning bosh qahramoni. Hamma o'zbek kampirlaridek sodda, samimiy, mehribon, dono. Hatto kuchukka ham odamdek muomala qiladi. O'g'li Bo'rixonning qilmishini kechira olmaydi. O'lim oldi vasiyatlari ham o'ziga yarashgan: «Azaga kelgan xotinlar oldida xunugim chiqib yotmayin, qoshimga o'sma...». Unga «Hoji ona» deb janoza o'qishadi.
2	Qumrixon	Kampirning baxti kulmagan qizi. Ikki marta turmush qurib, farzand ko'rmay, onasinikiga qaytib kelgan. Qorako'z majnunni urishganida onasidan dakki eshitadi. Biroq xafa bo'lmaydi. Kampir tirikligida Qumri itni suymasdi. Ayaning o'limidan so'ng Qorako'zning mijjalarda yosh ko'rib, uning yuraklari ezilib ketadi. Qorako'zga qo'shilib u ham yig'laydi.
3	Qorako'z majnun	It, biroq ayaga o'z farzandlaridan-da vafodor. Kampir qayoqqa borsa, izidan qolmaydi. Daydib, u yoq-bu yog'i shilini kelganida aya uning yaralariga malham qo'yadi. Kampir uni xuddi farzandidek urishganida yayrab ketadi. Kampir vafotidan so'ng mung'ayib qoladi. Kampirning besh farzandi Toshkentning turli hududlarida yashaydi. Kampir farzandlarinikiga borganida kuchuk ham ergashib ko'p borgan. Endi kampirni axtarib bir kun Toshkentning o'zini aylanadi, bir kun Chirchiqqa, bir kun Qibrayga boradi. Chirchiqda ayaning nabiralardan biri magnitofonda buvisining ovozi baralla qo'yadi. Ko'p qavatli uylar orasida daydib yurgan Qorako'zning qulog'i ding bo'ladi, vovullab olamni buzadi. Uning «dardi»ni tushunmaydilar. Bu yerda yashovchilardan biri uni otib o'ldiradi. «Qorako'z kampirning ovozi kelayotgan boloxona tomonga yuzini burgancha jonsiz yotardi». Qorako'zni ramziy timsol sifatida ham baholash mumkin.
4	Bo'rixon	Kampirning o'g'li. Bir necha yil burun harbiy xizmatga ketib, o'zi xizmat qilgan joyda bir g'ayridin ayolga uylanib qolib ketgan. Bu ham kamlik qilganday mayxo'rlikka berilgan. O'zligini tamomila yo'qotgan. Bir jihatdan manqurtga ham o'xshab ketadi. Uyiga kelganida ham o'zining qilmishlaridan xijolat chekmaydi. Kampirning o'limiga sabab bo'ladi.
5	Kampirning nabirasi Abdumalik	Buvisiga mehribon. Suhbatlarda uning sho'xligi, sergapligi bilini turadi.
6	Qizi Dilbar	Epizodik qahramon. Bir marta kampir va Qorako'z ular yashaydigan ko'p qavatli uyga borgan. Ayol itga konfet, go'shtli suyak bergan. Qorako'z shu ayolning uyidagi magnitofondan marhum Saodat ayaning ovozi eshitib qoladi.

Jadval shu tariqa har bir hikoya qahramoni xarakteri va ularga oid ma'lumotlar bilan to'ldiriladi. O'qituvchi esa bu ma'lumotlarni umumlashtiradi, fikrlarga xulosa yasaydi. Shunday qilib, o'quvchilarda hikoya syujeti, kompozitsiyasi, undagi qahramonlarning xatti-harakatlari, adibning aytmoqchi bo'lgan fikrlari, voqelik va qahramonlarga nisbatan pozitsiyasi, mahoratining bir qator qirralari haqida musho-

hadalar shakllanadi, adabiyotga bo'lgan muhabbatlari ortadi.

Mashg'ulotni yakunlash bosqichida o'quvchilar qo'lidagi rag'bat kartochkalari bo'yicha g'olib guruh aniqlanadi va rag'batlantiriladi. Darsda faol ishtirok etgan o'quvchilar baholanadilar. Uyga vazifa sifatida o'quvchilarga «Qorako'z majnun» hikoyasidan olgan taassurotlarini yozib kelish topshiriladi.

TEZ O'QISH MALAKASI QANDAY SHAKLLANADI?

Adabiyot o'qituvchisining vazifasi – o'qish, o'qitish va imkoni boricha o'quvchilar bilim saviyasini kengaytirishdan iborat. Bunda yoshlarni kitob o'qishga yo'naltirish yaxshi samara beradi.

Rus yozuvchisi A.I. Gersen ta'kidlaganidek: «*Mutolaa-siz haqiqiy bilim yo'q, usiz na did, na so'z, na keng ko'lamli tushuncha yo'q va bo'lishi ham mumkin emas*». Darhaqiqat, mutolaa tafakkurni charxlaydi, izlanish va hodisalarni tahlil qilishga undaydi.

«*Dunyoda yaxshi kitoblar ko'p. Biroq ular kitob o'qishni bilganlar uchungina yaxshidir*», – deb allomalari-miz bejizga aytishmagan. Mutolaa qilishni sevgan kishi oldida bitmas-tuganmas xazinalar eshik ochadi. Kitoblar orqali biz tariximiz bilan tanishamiz, qahramonlar o'y-xayollariga oshno bo'lamiz, hayajonlanamiz...

Kitob o'qishning turli xil yo'llari mavjud. Ko'p kitob o'qish, vaqtdan unumli foydalanish uchun o'quvchilarda tez o'qish qobiliyatini shakllantirish maqsadga muvofiq. Kishi ko'p va tez o'qishni odat qilishi kerak. O'qish jarayoni mutlaqo ixtiyoriy tarzda bo'lishiga, fikrning chalg'imasligiga erishish lozim. Lekin bu ham yetarli emas. O'qilgan narsa haqida o'zingga hisobot ham berishing kerak.

Ayni paytda o'quvchilarda tez o'qish ko'nikmalarini shakllantirish nihoyatda zarur. O'quvchi faqat darslik bilan cheklanib qolmasdan, balki o'zini qiziqtirgan badiiy, ilmiy adabiyotlar bilan ham yaqindan tanishishi kerak. Kitob o'qish bola dunyoqarashini kengaytiradi, bilimni boyitadi, savodxonligini oshiradi, axloqiy jihatdan yuksaltiradi.

O'quvchilarda tez o'qish malakasini shakllantirish uchun quyidagicha tajriba o'tkazish mumkin. Buning uchun ularga tekshirish testi (15 savoldan iborat bo'lgan) tarqatiladi. Shu tariqa o'quvchilarning tez o'qish malakasini oshirishga moyillik darajasi aniqlab olinadi. Keyin o'qish tezligi ustida ish olib borish uchun ko'z gigiyenasiga alohida e'tibor berish zarurligi uqitiriladi. Xira yorug'likda, transportda, yotgan holda o'qish mumkin emasligi o'quvchilar ongiga singdiriladi. Sportning voleybol, basketbol, xokkey, futbol, tennis va boshqa turlari bilan shug'ullanish, ko'zni harakatlantiruvchi mashqlarni tez-tez bajarib turish ko'rish qobiliyatini yaxshilashi, bu esa o'z navbatida o'qish tezligining oshishida yaxshi samara berishi tajribalar jarayonida aniqlandi.

Tajriba Shulte jadvali ustida ishlashdan boshlanadi.

1	11	5	16	8	3	2	7	4	8
13	21	20	6	14	23	21	20	6	14
18	4	22	24	23	18	4	16	24	13
15	19	25	2	12	15	19	25	11	12
7	10	17	9	3	5	10	17	9	1

X	20	6	I	O	G	12
14	T	R	CH	23	4	H
K	8	18	D	15	F	3
I	3	A	■	G	17	9
L	21	S	24	E	M	22
1	10	13	5	P	SH	B
16	J	N	19	13	7	Y

1	9	11	19	3
13	6	16	20	25
30	21	14	23	7
24	15	4	28	17
29	27	2	26	5

Buning uchun o'quvchilar sonlarni o'sib borish tartibida, harflarni esa alifbo tartibida ko'z orqali topishlari talab qilinadi. Ular boshida bunga ancha qiynaldilar. Tajribada 25 ta sonni 40–50 sekundda topgan o'quvchilar ham bo'lgan. Bu juda past ko'rsatkich edi. Bu ish, albatta, sistemali ishlash orqali amalga oshiriladi. Keyin sekina matnda berilgan so'zlardagi harflarni o'chirib o'qishni o'rgana boshladik. Masalan:

«Qad...mda bir k...shi yolg'...z o'g'l...ni aqli, udd...b...ron q...zga uylant...rmoqchi b...lib y...lga t...shibdi...».

Bundan tashqari tez aytish va so'z o'yinlarini o'tkazish ham o'qish tezligini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Masalan: 1. Kim ko'p so'z biladi?

BESARANJOM so'zidan so'zlar tuzing.

arra	arman	sabr	sara
asar	bemor	Sabo	rasm
anor	roman	marjon	nor
asr	sarob	Sanjar	nom
	serob	Sanobar	nam

«So'zdan so'z» usuli

Bilim – maktab – bunyod – dala – alla...

«Agar nimanidir o'qib chiqqan bo'lsang, undagi asosiy fikrni uqib ol. Men ham shunday qilaman; o'qigan narsamdan, albatta, nimanidir yozib olaman», – degan edi Rim yozuvchisi Seneka. Kitob o'qish odamni bilag'on qiladi. Mushohada yuritmay turib qancha ko'p o'qisangiz, shuncha ko'p bilayotganga o'xshayverasiz, agar o'qiyotganda qanchalik ko'p mushohada yuritsangiz, shu qadar oz narsa bilishingizni aniqroq his etasiz. Eng avvalo, kitoblardan o'rganish va ulardagi fikrlar olamiga sho'ng'iy bilishdek samimiy istakni o'quvchilarimiz ongiga singdirmog'imiz zarur. Shundagina, ular kitob bilan muloqot qilish kishi aqliy kamolotining beqiyos shakli ekanligini dildan his etib, bilimli, tafakkuri keng va izlanuvchan bo'lib voyaga yetadilar.

U. RAHIMOVA,

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi,

H. XUDOYMURODOVA,

Termiz davlat universiteti magistri

OT SO'Z TURKUMI VA UNING RUS GURUHLARIDA O'RGANILISHI

Respublikamiz oliy o'quv yurtlarining rus guruhlari ta'lim olayotgan talabalarga o'zbek tilini o'rgatishda ko'proq matnga tayanilayotganligi til o'rgatishning samaradorligini orttirmoqda. Talabalar matn va mashqlarni tarjima qilish, yangi so'z va iboralarni yodlash, so'zlarning sinonim, antonim, omonim hamda paronimlarini topish, so'zlarning o'zagi va ular tarkibidagi qo'shimchalarni aniqlash,

so'z va qo'shimchalarni o'z o'rniga qo'yish jarayonida o'zbek tilini va uning o'ziga xos tomonlarini o'zlashtira boradilar, o'rganganlarini amalda tatbiq etishga harakat qiladilar.

Til o'rganish jarayoni har bir talabada o'ziga xos tarzda kechadi. Chunki talaba o'rganilayotgan tilni o'z qobiliyati, tafakkur qudrati, layoqat va ko'nikmalari doirasida o'zlashtiradi. Shunga qara-

masdan talabalarning o'rganayotgan tilni yengilroq o'zlashtirishlariga yordam beradigan imkoniyatlarni yaratish lozim bo'ladi. Mana shunday imkoniyatlardan biri – ma'lum «tilni o'rganishda ona tilida yo'q hodisalarga alohida e'tibor bilan yondashish va bu hodisalar-ni jiddiy o'rganish»dir.

Ma'lumki, barcha tillarning lug'at tarkibidagi yetakchi o'rinni otga xos so'zlar turkumi egallaydi. Atrofimizni o'rab turgan tabiat, jamiyatga xos barcha narsa-buyum, voqea-hodisa, tushuncha va hokazolarning bir yoki bir necha nomlari bor. Predmetlik ma'nosini ifodalaydigan barcha so'zlar ot so'z turkumini hosil qiladi. Ot so'z turkumiga kiradigan so'zlar o'zbek va rus tillarida ma'lum mushtarakliklar, masalan, atoqli, turdosh, yakka, jamlovchi, aniq, mavhum otlar, birlik va ko'plikda qo'llanishi, kelishiklar bilan turlanishi, gap bo'laklari vazifasida kelishi va hokazolar bilan bir qatorda bir qancha farqli jihatlariga ham egadir. Talabalarga ot so'z turkumi haqida tushuncha berilganda, albatta, mushtarak jihatlar ta'kidlangani holda, ona tili bilan o'rganilayotgan til o'rtasidagi farqli jihatlariga ham e'tiborni tortish talabalar uchun foydali. O'zbek va rus tillaridagi ot so'z turkumlarining farqli jihatlari quyidagilarda ko'rinadi:

1. Rus tilida otlar jonli (одушевленный) va jonsiz (неодушевленный) turlarga bo'linadi: *хлопкороб, мастер, пейзаж, доска*. O'zbek tilida bunday turlarga bo'linish yo'q.

2. Rus tilida **кто?** so'rog'i barcha jonli mavjudotga nisbatan qo'llanadi: *человек, ученый, кит, кошка, воробей*.

O'zbek tilida **kim?** so'rog'i faqat insonlarga nisbatan qo'llanadi: *rais, Muhammad, shifokor, chorvador* kabi.

3. Rus tilida **что?** so'rog'i faqat jonsiz narsalarga nisbatan ishlatiladi: *дерево, стол, улица, весна, снег*.

O'zbek tilida **nima?** so'rog'i insondan boshqa barcha jonli-jonsiz narsalarga nisbatan bir xilda qo'llanadi: *shahar, tog', hovli, dengiz, o'rmon, chumoli, fil, yomg'ir, ninachi* kabi.

4. Rus tilida **кто?** va **что?** so'roqlari faqat shu shaklda qo'llanishda bo'lsa, o'zbek tilida esa **kimlar?** va **nimalar?** tarzida ko'plik shaklida ham qo'llanadi: *talabalar, bog'bonlar, o'qituvchilar, dalalar, gullar* kabi.

5. Rus tilida **мужской, женский, средний род** (jins)lar mavjud: *стул, петух, история, курица, искусство, повидло* kabi. Shuningdek, *работяга, молодчина, плакса, неряха, мастер, директор, врач, профессор* kabi otlar **мужской** va **женский** rodlarda farqlanmay qo'llanadi.

O'zbek tilida rasman jins kategoriyasi yo'q, deb e'tirof etilsa-da, *adib – adiba, shoir – shoira, muallim – muallima, kotib – kotiba, mudir – mudira, tolib – toliba* kabi sanoqli so'zlarda erkaklar va ayollarga nisbatan alohida qo'llanish hollari uchraydi. Shuningdek, atoqli otlarning **a** unlisi bilan tugagan ma'lum qismi xotin-qizlar ismi ekanligidan dalolat beradi: *Karima, Nazira, Olima, Nodira, Tohira, Sobira, Shahnoza, Kamola, Toliba, G'oliba, Aziza* va hokazolar.

6. Rus tilida ham, o'zbek tilida ham oltitadan kelishik mavjud. Biroq rus tilida **o'rin-payt** va **chiqish**

kelishiklari, o'zbek tilida esa **творительный** va **предложный** kelishiklari mavjud emas.

7. O'zbek tilida ot so'z turkumiga oid barcha so'zlar kelishik qo'shimchalarini olib turlanadi: *kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda, kitobdan* kabi. Rus tilida esa ayrim so'zlar kelishiklar bilan turlanmasligi mumkin: *вхожу в метро, вижу метро, люблю метро* kabi. Bunday otlar sirasiga *кино, кафе, кофе, радио, купе, пальто, жури* kabilar kiradi.

8. O'zbek tilida ot so'z turkumiga xos bo'lgan qarashlilikni ifodalovchi **egalik** kategoriyasi mavjud: *qalamim, qalaming, qalami; qalamimiz, qalamingiz, qalamlari* kabi. Rus tilida esa bunday kategoriya yo'q. Bu vazifani egalik olmoshlari bajaradi: *мой, твой, его; наш, ваш, их* kabi. O'zbek tilida bunday olmoshlar yo'q.

9. Rus tilida faqat birlik yoki faqat ko'plik shaklida qo'llanadigan otlar mavjud: *пламя, чтения, темнота, железо, брюки, весы, часы, сутки, шахматы, шашки* kabi. O'zbek tilida jamlovchi otlarni hisobga olmaganda, bunday xususiyat yo'q.

10. Rus tilida ko'pchilik so'zlarning tugallanmasiga asoslanib, ularning qaysi grammatik jinsga yoki so'z turkumiga oid ekanligini aniqlasa bo'ladi. Masalan, perisik ot, мужской roddagi ot: *муха* ot, женский roddagi ot va boshqalar. O'zbek tilida esa so'zning qaysi so'z turkumiga taalluqli ekanligini, asosan, uning lug'aviy ma'nosi orqali aniqlash mumkin.

Ot	Son	Sifat	Fe'l
<i>o'roq</i>	<i>qirq</i>	<i>qo'rqoq</i>	<i>qo'rq</i>
<i>kuch</i>	<i>uch</i>	<i>och</i>	<i>ko'ch</i>
<i>tosh</i>	<i>besh</i>	<i>bo'sh</i>	<i>tush</i>
<i>qo'ng'iz</i>	<i>to'qqiz</i>	<i>yolg'iz</i>	<i>turg'iz</i>
<i>murut</i>	<i>to'rt</i>	<i>mo'rt</i>	<i>turt</i>
<i>so'z</i>	<i>yuz</i>	<i>soz</i>	<i>suz</i>

11. Rus tilida ko'plik shakli otlarning bosh kelishikdagi shakliga **-ы, -а, -я, -е** tugalmalaridan mosini qo'shish orqali hosil qilinadi: *парты, журналы, тетради, герои, мастера, леса, край, учителя, граждане* kabi.

O'zbek tilida ko'plik **-lar** qo'shimchasini ot turkumiga xos so'z o'zagi yoki negiziga qo'shish orqali hosil qilinadi: *qushlar, binolar, ishchilar, paxtakorlar* kabi.

12. Ot turkumiga xos so'zlar o'zbek tilida ega, to'ldiruvchi, kesim, qaratqichli aniqlovchi, hol, izohlovchi, undalma va hatto, sifatlovchi aniqlovchi vazifalarida ham keladi. Rus tilida esa ot turkumiga xos so'z boshqa otning sifatlovchisi bo'lib kelmaydi:

Oltin soat – золотые часы
Tilla baliqcha – золотая рыбка
Po'lat sandiq – стальной сундук

Ta'kidlab o'tilgan farqli jihatlar talabalar bilan ot so'z turkumiga doir matnlar yoki mashqlar ustida amaliy mashg'ulotlar olib borilganda foydali. Darhaqiqat, o'z ona tilini, uning grammatik qonuniyatlarini yaxshi bilgan talaba ona tili bilan o'rganilayotgan til o'rtasidagi mushtarak hamda farqli jihatlarni qiyoslash orqali materialni chuqur o'zlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyot:

Sh. Rahmatullayev. O'zbek va rus tillarini qiyoslash. T.: O'zbekiston, 1993.

Gulchehra BOTIRBEKOVA,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya
instituti o'qituvchisi

HOW TO MAKE THE LESSON FUN

O'quvchilarga chet tilini o'rgatishda samarali usullardan foydalanish ularda shu tilni tez va oson o'zlashtirish imkonini beradi. Bunda, ayniqsa, qo'shiq va o'yinlarning ahamiyati juda katta. Masalan, «Parts of body» – «Tana qismlari» mavzusidagi dars jarayonida «Head, shoulders, knees and toes» (Oxford University Press, 1997) qo'shig'idan foydalanish mumkin.

Body Parts Song Text

Everybody has a body
And everybody has body parts, body parts
You have 10 fingers
You have 10 toes
You have 2 eyes
And you have 1 nose
You have 2 arms
You have 2 legs
And you have hair on the top of your head
Everybody has a body
And everybody has body parts, body parts
You use your hands to pick things up
You use your arms to give great big hugs
You use your legs to run around
And your feet always touch the ground
Everybody has a body
And everybody has body parts, body parts
You use your eyes when you're looking
You use your nose to smell what's cooking
You use your ears to hear this song
You use your mouth to sing along
Everybody has a body
And everybody has body parts, body parts
Hey everyone... I have an idea!
Why don't we all play a game... ok, here we go!
Touch you head
Touch your toes
Touch your arms
And touch your nose
Shake your head
Wiggle your toes
Wave your arms
And wrinkle your nose
Everybody has a body
And everybody has body parts, body parts, body parts, body parts

Bu mavzuni o'rgatishda qo'shiqning mantiqiy davomi sifatida quyidagi o'yinni qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tana qismlari – Parts of body

O'yin 3 qismdan iborat.

1-qism. Eslab qolish.

Dastlab sinf o'quvchilari juftliklarga ajratiladi. Har bir juftlikka tana va tana qismlari rasmi tushirilgan kartochkalar tarqatiladi (1-, 2-, 3-rasmlar).

O'quvchilar tana qismlari rasmini tananing mos yeri-ga joylashtirishlari kerak bo'ladi. Topshiriqni to'g'ri bajar-gan juftlik g'olib hisoblanadi.

2-qism. Shaxsiylashtirish.

Bunda *rub, waggle, lift, touch* so'zlari o'quvchilarga harakatlar va buyruqlar yordamida o'rgatiladi. Masalan, o'qituvchi tomonidan berilgan quyidagi «Touch your eye», «Lift your hands», «Rub your nose», «Waggle your ears» etc. kabi buyruqlarga javoban o'quvchilar o'qituvchi bilan birgalikda harakatlar orqali ko'rsatishadi.

A: «Touch your eye»

B: «Touch your eye and Lift your hands»

C: «Touch your eye, Lift your hands and Rub your stomach»

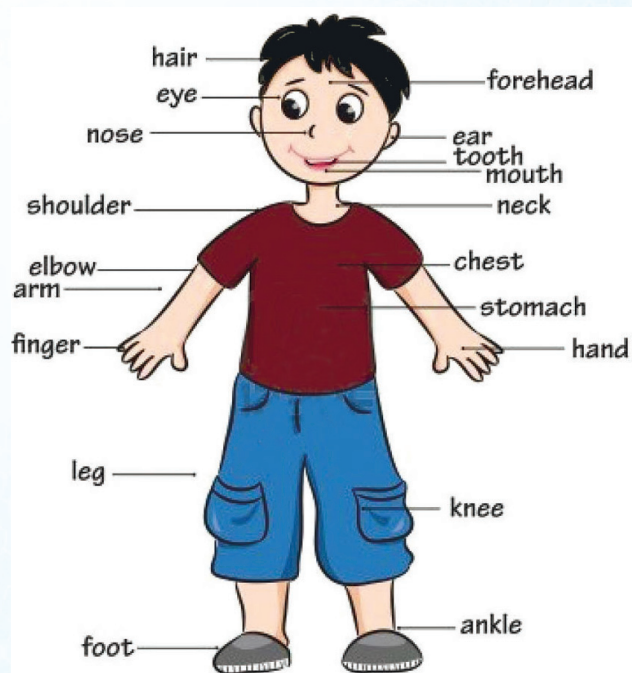
D: «Touch your eye, rub your stomach, waggle your head and lift your right foot».

So'ng juftliklar bir-biriga buyruqlar beradi. Agar lozim bo'lsa namunalar doskaga yozib qo'yiladi. Buyruqni to'g'ri bajar-gan juftlik g'olib hisoblanadi.

3-qism. Muloqot.

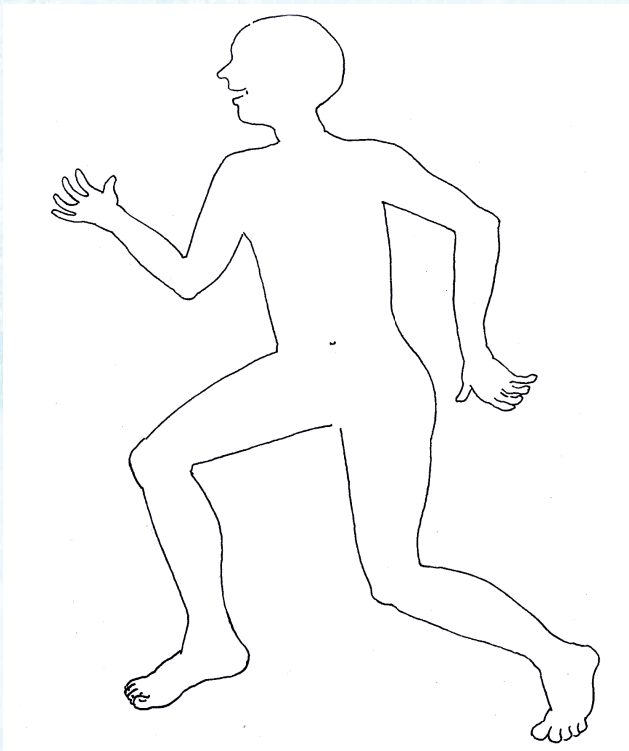
O'quvchilar 3–4 kishilik guruhlariga bo'linadi. Har bir guruhga robot va uning tana qismlarining rasmi tushiril-gan kartochkalar to'plami tarqatiladi (4-rasm). O'quvchilar kartochkalarni taqsimlab, parta ustiga taskari qilib qo'yishadi. Ular iloji boricha ko'p bir xil rasmlarni topish-lari kerak bo'ladi. Buning uchun ular qo'llaridagi kartoch-kalarga qarab bir xillarini ajratib qo'yishadi. 1-o'yinchi 2-siga savol berib, robotning sherigini topadi, masalan, «Have you got a robot with a big round head, a square body, short arms and long legs?»

Agar 2-o'yinchida shu ta'riflangan robotning rasmi bo'lsa, uni 1-o'yinchiga beradi. Sherigi topilgan robot chetga olib qo'yiladi va boshqa o'yinchilarga navbat beriladi. Ko'p kartochka yiqqan o'quvchi g'olib bo'ladi.

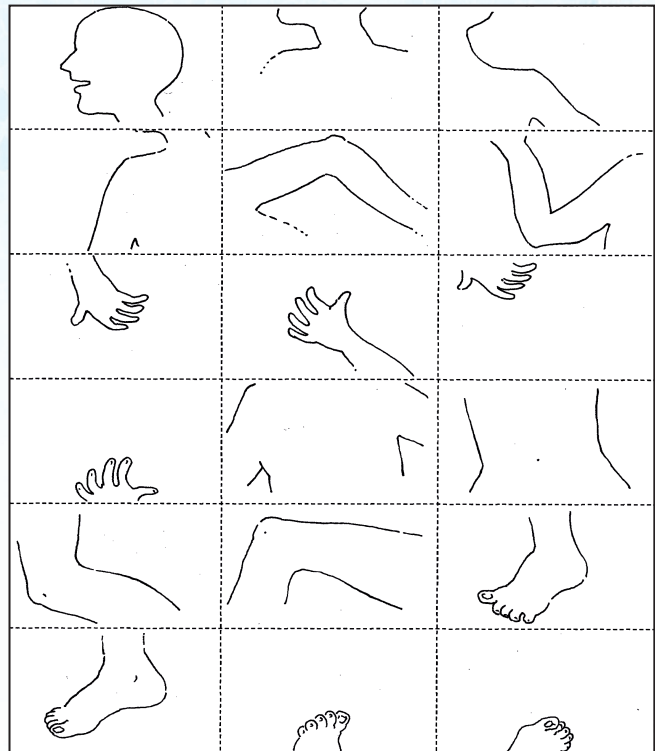

1-rasm

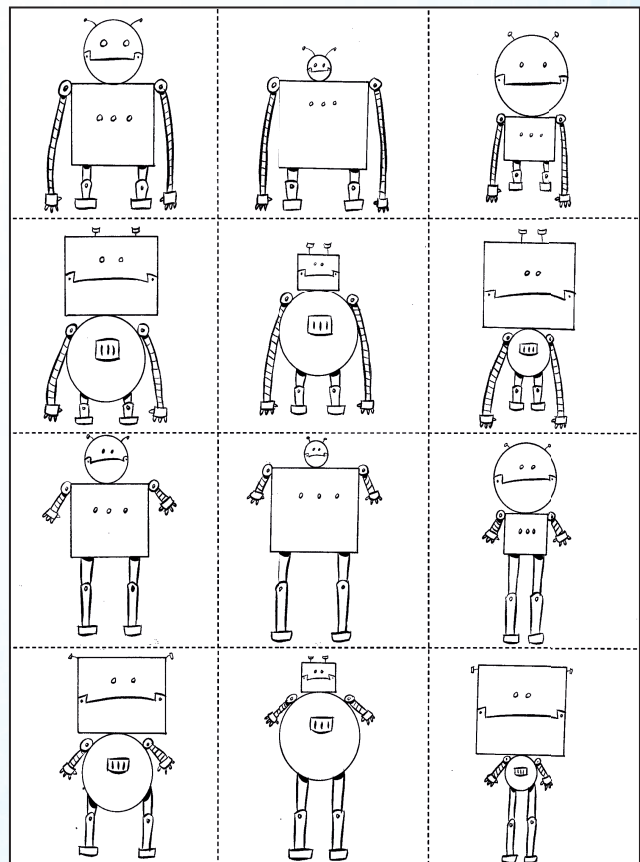
2-rasm

3-rasm

shoulder	neck	head
arm	arm	shoulder
fingers	hand	hand
stomach	chest	fingers
foot	leg	leg
toes	toes	foot

4-rasm

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Д.В. Эльконин. Психология игры. М., 1997.
2. R.J.Ishmuhamedov. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. T.: TDP, 2004.
3. Jill Hadfield. Vocabulary Games. Longmann. 1998.
4. В.В. Юдин. Педагогическая технология. Ярославль, 1997.
5. Ara Sh. Use of songs rhymes and games. Bangladesh, 2009.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!

Lesson 22 Let's talk about a sports centre! (Келинг, спорт маркази ҳақида гаплашамиз!)

Эслатма: Ҳурматли журналхонлар! Журналнинг аввалги сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан эътиборингизга ҳавола этилган дарслар давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритилган эди. Қуйида келтириладиган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориш учун уларни яна бир марта такрорлаб олишингизни, шунингдек, айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнингизда бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.

1a Read the new words and say them in Uzbek.

basketball court ['bɑːskɪtbɔːl 'kɔːt], football pitch ['fʊtbɔːl 'pɪtʃ], gym [dʒɪm], jacuzzi [dʒə'kuːzɪ], sauna ['sɔːnə], (indoor) swimming pool ['ɪndəː 'swɪmɪŋ puːl], tennis court ['tenɪs 'kɔːt]

1b Work in pairs. Read the words in 1a. Listen and repeat.

2a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар “there is/there are” қурилмаси

Инглиз тилида “there is” бирор жойда бирликдаги, “there are” эса бирор жойда кўпликдаги нарсаларнинг борлигини айтишда ишлатиладиган тил қурилмаларидир. Масалан:

There is a book on the table. (Стол устида бир китоб бор.)

There are two books on the table. (Стол устида иккита китоб бор.)

Бу қурилмаларнинг дарак, инкор, савол, қисқартма шакллари қандай ясалиши ҳамда бу қурилмалар орқали берилган саволларга қисқа жавоблар қандай берилишини қуйидаги жадвалдаги мисоллар орқали ўрганиб олиш мумкин:

Affirmative	
Singular	There is (There's) a children's pool. There are
Plural	(There're) two pools.
Negative	
Singular	There is not (isn't) a Jacuzzi.
Plural	There are not (aren't) indoor courts.

Questions	
Singular	Is there a sports centre near here?
Plural	Are there tennis classes?
Short Answers	
Singular	Yes, there is. No, there isn't.
Plural	Yes, there are. No, there aren't.

**2b Look at the examples in 2a with your partner.
Listen and repeat.**

3a Look at the information about the sports centre.

What words in 1a are not there?

SPORTS CENTRE Open 9.00 a.m. – 9.00 p.m.

Swimming pool Open – 9.30 a.m. – 8.30 p.m.	Tennis courts Open 9.00 a.m. – 9.00 p.m.
Swimming classes 9.30, 10.30, 11.30 a.m.	Tennis classes 4.00, 5.00, 6.00 p.m.
Gym Open 9.00 a.m. – 1.15 p.m. 2.00 p.m. – 8.30 p.m.	Aerobic classes 2.45, 3.45, 7.45 p.m.
	Olympic Café Open 10.00 a.m. – 7.00 p.m.

3b Use the cues to write sentences.

Example

There isn't a basketball court in the sports centre.

1 a basketball court ✗	5 a gym ✓
2 a cafe ✓	6 a restaurant ✗
3 a football pitch ✗	7 two swimming pools ✓
4 a sauna ✗	8 five tennis courts ✓

3c Now work in pairs. Ask and answer questions about the places.

Example

A: Is there a basketball court in the sports centre?

B: No, there isn't.

4 Read the dialogue. Pay attention to the use of there is/there are.

Fred: Anna, is there a sports centre near here?

Anna: Yes, there's a good place near here. It's got a fantastic gym.

Fred: Great! is there a swimming pool?

Anna: Yes, there are two pools. There's a children's pool and a big pool.

Fred: Good. There's a big pool near my house too. And is there a sauna?

Anna: No, there isn't. And there isn't a Jacuzzi. There **are** five tennis courts but there aren't indoor courts.

TA'LIMI

Fred: Mmmm... I can't play tennis very well. Are there tennis classes?

Anna: Yes, there are. There are tennis classes in the afternoon.

Fred: Can you play tennis?

Anna: Not very well! I'm terrible!

Fred: Well, come to the tennis classes with me!

Anna: That's a good idea, but... I haven't got a good tennis racket.

Rachel: I've got two tennis rackets. Take this racket. It's new.

Kate: Come on, Anna. Don't be boring.

Anna: OK.

5a Write sentences about your town or area.

Use the words below.

sports centre, hotel, supermarket, café, post office, mosque, museum, disco, park, railway station, swimming pool

Example

There are two sports centres in my town. There is one museum.

5b Now work in pairs. Ask and answer the questions about your town.

Example

A: Is there a sports centre?

B: Yes, there are two.

6a Read the times.

11.00 (eleven o'clock), 6.00 (six o'clock), 8.30 (eight thirty), 12.30 (twelve thirty), 7.15 (seven fifteen), 10.15 (ten fifteen), 9.45 (nine forty-five), 1.45 (one forty-five), 3.20 (three twenty), 6.25 (six twenty-five)

6b Work in pairs. Ask and tell the time.

Example

A: What's the time?

B: It's nine o'clock

Grammatik ma'lumotlar

Payt predloglari — at, in

Инглиз тилидаги предлогларнинг кўпчилиги бирдан ортиқ маънога эга бўлганлиги сабабли мураккаб предлоглар ҳисобланади. Журналнинг аввалги сонларида берилган дарсларда бир қатор ўрин предлоглари, жумладан “at” ва “in” ҳам ўрин предлоглари сифатида ўрганилган эди. Мазкур дарса эса “at” ва “in” нинг пайт предлоглари сифатида ҳам ишлатилиши ҳақида сўз юритилади:

“at” предлоги соат вақтлари билан ишлатилади ва ўзбек тилидаги “-да” қўшимчасига тўғри келади.

I'll see you at 4.15. (Сиз билан соат 4.15да кўришамиз.)

The plane leaves at six. (Самолёт соат олтида жўнаб кетади.)

Лекин одатда “At what time...?” ЭМАС, балки “What time...?” деб сўралади.

What time is the film? (Фильм соат нечада бўлади?)

Кун қисмлари (morning, afternoon, evening) билан “in” предлоги ишлатилади ва “in the morning”, “in the afternoon”, “in the evening”, АММО “at night” дейилади.

I work best in the morning. (Эрталабки пайтда мен яхши ишлайман.)

This place is very quite at night. (Бу жой тунда жуда тинч бўлади.)

Ҳафталар, ойлар, йиллар ва асрлар билан “in” предлоги ишлатилади.

We're going on holiday in the last week of December (Декабрнинг охириги ҳафтасида биз таътилга чиқяпмиз.)

My birthday is in April. (Менинг туғилган куним апрелда.)

We usually have a rest in the summer. (Биз, одатда ёзда дам оламиз.)

I was born in 1993. (Мен 1993 йилда туғилганман.)

We're living in the 21st century. (Биз XXI асрда яшяпмиз.)

7 Look at the sentence. Write four sentences about today's classes.

Example

English is at 10 o'clock in the morning.

at five o'clock/ten o'clock, etc.

in the morning (a.m.)

in the afternoon (—→ 6 p.m.)

in the evening (6 p.m.—→)

Қўшимча грамматиқ машқлар

there is/there are and there isn't/there aren't

Affirmative

1a Look at the list and write sentences with full forms.

City Sports Centre

• gym	• football pitch
• 2 swimming pools	• tennis classes
• café	• aerobic classes
• 6 tennis courts	• shop

Example

1 *There is a gym.*

2 *There are two swimming pools.*

1b Look at Exercise 1a. Write the sentences with the short forms of there is in your notebook.

Example

1 *There's a gym.*

Negative

2 *The City Sports Centre hasn't got the things in the box. Write negative sentences with short forms.*

Jacuzzi, basketball courts, sauna, swimming classes, children's pool, indoor tennis courts, restaurant, diving classes

Example

1 **There isn't a Jacuzzi.**

2 *There aren't basketball courts.*

Affirmative and negative

3 *Write sentences with short forms.*

Example

1 *a café (✓) a restaurant (✗)*

There's a café but there isn't a restaurant.

2 *tennis courts (✓) basketball courts (✗)*

There are tennis courts but there aren't basketball courts.

3 *a Jacuzzi (✓) a sauna (✗)*

4 *a football pitch (✓) football classes (✗)*

5 *a gym (✓) aerobics classes (✗)*

6 *two swimming pools (✓) a children's pool (✗)*

Questions and short answers

4 **Look at Exercise 1a. Write questions and short answers about the City Sports Centre.**

Example

1 *a gym*

Is there a gym? Yes, there is.

2 *tennis courts*

Are there tennis courts? Yes, there are.

3 *a restaurant*

4 *swimming classes*

5 *aerobics classes*

6 *a Jacuzzi*

there is/there are, have/has got, can/can't

5 **Complete the dialogue with the words in the box.**

Is, can, has got (x2), are, can't, have got, Are

Tom: *Is there a sports centre near here?*

Andy: *Yes, there's a new place in Cambridge Street. It _____ a fantastic pool.*

Tom: *But I _____ swim.*

Andy: *Don't worry. There _____ swimming classes and the sports centre _____ a small pool for beginners.*

Tom: *Great! _____ there tennis courts? I'm good at tennis and I _____ a new racket.*

Andy: *I _____ play tennis, too!*

Tom: *Good. Come to the sports centre with me!*

6 Match the words (1-6) with (a-f).

1 <i>swimming</i>	a) <i>courts</i>
2 <i>sports</i>	b) <i>pitch</i>
3 <i>football</i>	c) <i>centre</i>
4 <i>tennis</i>	d) <i>pool</i>
5 <i>aerobics</i>	e) <i>courts</i>
6 <i>basketball</i>	f) <i>classes</i>

Times

7a **Match the times in numbers (1-6) with the times in words (a-f).**

4.15 p.m.	a) <i>six o'clock in the evening</i>
6.00 p.m.	b) <i>seven forty-five in the evening</i>
6.00 a.m.	c) <i>two thirty in the afternoon</i>
2.30 p.m.	d) <i>six o'clock in the morning</i>
7.45 p.m.	e) <i>four fifteen in the afternoon</i>

7b Write the times.

- 2.05 *It's two oh five.*
- 8.15
- 4.00
- 10.25
- 11.45
- 1.30
- 3.55
- 9.20

Prepositions

8a **Complete the sentences with *at* or *in*.**

- 1 *Dinner is _____ at seven o'clock.*
- 2 *My aerobics class is _____ the morning.*
- 3 *Maths is _____ ten fifteen.*
- 4 *Art is _____ the afternoon.*
- 5 *The sports centre is open _____ 9.30 a.m.*
- 6 *Our tennis class is _____ the evening.*

8b **Write five sentences about your lessons and classes in your notebook. Use *at* and *in*.**

9a **Write three words in each list.**

Furniture at home:

sofa, _____, _____, _____

Classroom objects:

board, _____, _____, _____

Places in town:

museum, _____, _____, _____

9b **Now write sentences about these things in your notebook. Use *there is/there are*.**

Example

There's a big sofa in my sitting room.

Лутфулло Жўраев

Flexible activities

This series of articles from the British Council aims to help you think about *your* teaching and bring new ideas and activities into your classroom. The series covers topics including homework, working with large classes and finding resources. Today we look at **flexible activities**.

Read these comments from teachers.
Do you agree with them?

We need activities to practice speaking, listening, reading and writing that we can use with all our classes.

Story telling, dictation techniques as well as songs and poems can be used with all ages and levels in the English classroom.

Kai, Kazakhstan

Rafael, Argentina

Flexible activities that we can adapt to use with various levels and different ages are essential when we have limited resources and large groups. Here are some simple activities that can work at all levels.

A chain story involves your students working in small groups to invent a story.

- One student starts a story and the others listen. Then everyone take turns to tell bit more of the story.
- For lower levels, cards with pictures or words can help tell a story.
- Encourage your students to use their imagination. Telling stories is good **fluency** practice so don't worry if you hear mistakes.
- A referee in each group can make sure students take turns and speak in English.
- Set a time limit to control the activity then ask a few groups to tell their stories to the class.
- Students could write the story their group created, either in class or for homework.

A **dictogloss** is a very flexible type of **dictation** which involves listening to the teacher, speaking in groups, writing and checking.

- The teacher reads a short text to the students, who just listen. The teacher reads the text again, and the learners take notes. Then in groups they recreate the text from their notes.
- To check the groups' texts, volunteers can write the text on the board sentence by sentence while their classmates make any necessary corrections. The students don't have to use exactly the same words as the original text but their writing must have the same meaning and use correct language.
- For lower levels you can help students by giving them the text with words missing and they have to fill the gaps.

Songs and poems are usually very memorable and good fun. They can be used with older students as well as children.

- We can ask students to listen for specific words or grammar structures.
- Students can learn a song or poem, complete the words or discuss the theme and write down the story in their own words.
- Younger learners often enjoy singing along to songs with actions.
- Find out what songs your students like but check that the words are suitable before you use them in class.

Adapting these activities for your classes can help students at various ages and levels to practise different skills in English.

What do you think?

Lyutfiya, who teaches in Uzbekistan, writes:

A "find someone who" activity is really versatile. It's a speaking activity that you can use to practise any language. The students have to try to find someone in the group who matches a description. I used this "find someone who" to practise using the present perfect for experiences:

On the board I wrote:

- find someone who has been abroad
- find someone who has eaten something really strange
- find someone who has done a bungee jump

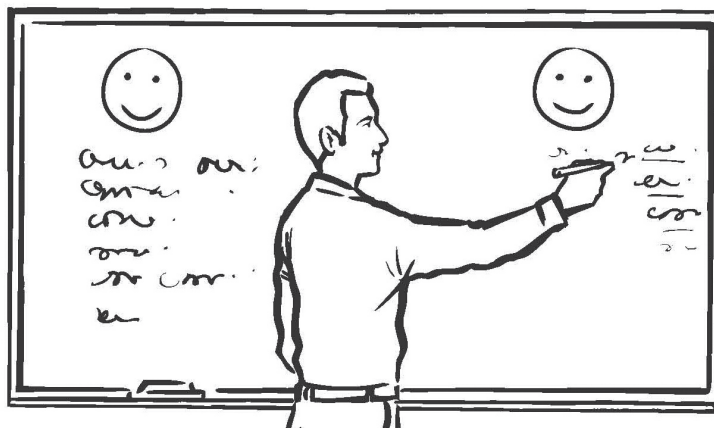
The students made questions ("Have you been abroad?" etc) and then in groups ask each other the questions.

You can choose the language you want to practise with lower or higher levels.

A classroom activity – vanishing dialogue

The students invent a **dialogue** then try to repeat it from memory. This activity works well with all ages and levels.

- Draw two faces on the board, students invent names for them. Ask the class to invent a short dialogue between the two people. Write the dialogue on the board as you build it up with the students.
- **Drill** the dialogue. One side of the class takes the role of each person. Swap roles and drill again. With younger students add silly voices to keep it lively and interesting.
- Remove a word or phrase and drill again. Students have to remember the dialogue without the missing words.
- Gradually remove more words until all the dialogue has gone. Drill each time you remove a part of the dialogue.
- Put students into pairs. Can they remember the whole dialogue?
- In groups students write a similar dialogue. **Monitor** and help.
- Students could then act out their dialogues in front of the class.

Glossary

A **dialogue** is a conversation between two people. In a **dictation**, the teacher reads a text. The students listen and write.

In a **drill**, the students repeat the teacher's words.

Fluency is how well a learner communicates meaning – mistakes aren't important.

Monitoring is watching and listening to learners while they are doing an activity but not leading them in the activity.

Think about

- How could these activities fit with your teaching plans?
- What other flexible activities can you share with your colleagues?

Sarvinoz RUSTAMOVA,
Andijon viloyati Buloqboshi tumanidagi
31-umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

SODIQ DO'ST IZLAB...

Inson bu dunyoda yashar ekan, o'z hayoti davomida ko'zlagan maqsadi, orzulariga intila boradi va bu yo'lda turli qiyinchilik, muammo va kutilmagan taqdir sinovlariga duch keladi. Ba'zida irodasi, sabr-bardoshi, kelajakka ishonchi bilan bu sinovlarni bir o'zi yenga olsa, ba'zida taqdir yo'llarida bir yo'ldoshga, yaqin do'stga muhtojligi sezilib qoladi. Muammolar girdobida qolgan inson yuragi o'ziga suhbatdosh, maslahatgo'y do'st izlab qoladi va shu do'st bilan dildan suhbatlashib, dunyo g'amlarini bir zungina bo'lsa ham unutadi.

Sevimli shoirimiz Muhammad Yusuf she'riyatida **do'st** mavzusi o'ziga xos tarzda yoritilgan. Uning lirik qahramoni insonlar bilan do'stlashishdan ko'ra o'zini o'rab turgan tabiat bilan, hayvonlar bilan do'stlashishni ma'qul ko'radi. Ular bilan xayolan suhbat quradi, barchadan pinhon tutgan sirlarini ularga ayta oladi, maqsadiga yetishish uchun ko'mak so'raydi. Shu jihatdan shoir she'rlari ham shaklan, ham mazmunan xalq qo'shiqlari ruhiga hamohang. Xalq qo'shiqlarida lirik qahramonning ko'ngil kechinmalari tabiat vositasida tasvirlanishi yetakchi omil ekanligi adabiyotshunoslar tomonidan qayd etilgan.¹ Ayniqsa, o'zbek marosim folklorida tabiatga murojaat qilish, bunda parallelizmdan unumli foydalanish yaqqol ko'zga tashlanishi B. Sarimsoqovning «O'zbek marosim folklori» kitobida o'z aksini topgan.² Muhammad Yusuf she'rlarida folklor lirikasiga xos ana shu jihat shoirning ijodiy o'ziga xosligi o'laroq namoyon bo'ladi va bu, yuqorida aytilganidek, sirdosh, ishonchli do'st qiyofasida tanishtiriladi. Masalan, **Oy** xalq she'riyatida ham, mumtoz adabiyotda ham eng ko'p qo'llanadigan poetik obraz. Muhammad Yusuf uchun ham u ishonchli do'st, ko'ngil sirlarining mahrami:

*Tiling bormi, bo'lsa bir
Hayqirib ber, Oymoma.
Shu ko'chada bir qiz bor,
Chaqirib ber, Oymoma.*

Oymoma – do'stning ramziy timsoli, oydin nurlari bilan «hayqirib», «shu ko'chadagi bir qiz»ni chaqirib berishga qodir yordamchi. Ma'lumki, she'riyatda ramz majoziy tasvir turlaridan biri bo'lib, biror hayotiy voqea yoki tushunchalarni ifodalash uchun shartli ravishda boshqa narsa va voqealardan foydalanish

tushuniladi.³ Hozirgi kun she'riyatida ham ramzlar obrazli fikrlashning go'zal ko'rinishlaridan biri sifatida faol qo'llanilmoqda. Muhammad Yusuf ijodini kuzatganimizda ham ramziy tasvir vositalaridan unumli foydalanilganligi ko'zga tashlanadi:

*Bu dunyoning nokaslari bor,
Ezgulikni ko'rolmaydilar.
Meni ham qon qildilar ular,
Jayron, nega ko'zing to'la yosh?*

Bu to'rtlikda jayron «*bu dunyoning nokaslaridan*» bag'ri qon bo'lgan insonlarning ramziy timsoli sifatida gavdalanadi. Lirik qahramon taqdir zarbalari tufayli ko'zlari yoshga to'lgan jayronga yaqinlashadi, uning taqdirini o'zinikiga qiyoslaydi, ularning «*bag'ri qon*»lik jihati umumiylik kasb etgani uchun shoir «*tug'ishgan og'a*» bo'lib ko'mak berishga oshiqadi:

*Labim bilan yarang silayman,
Senga dardli shifo tilayman.
Kel, tug'ishgan og'ang bo'lay man,
Jayron, nega ko'zing to'la yosh?*

Shoirning lirik qahramoni mehribon, sofdil, ayni paytda qaynoq muhabbat egasi hamdir. U o'z muhabbatini, pinhon sirlarini oshkor etish uchun o'ziga dardkash axtaradi, ko'ngil yaralariga o'z madadi bilan malham qo'yuvchi tabibni izlaydi va uni yana ko'kdan topadi:

*Oq bulut, oq par bulut,
Ko'kdagi kaptar bulut,
Senga dardim so'zlasam,
Bo'lur ming daftar, bulut.*

*Bir qizni suygan edim,
Ishqida kuygan edim,
To'yda bir ko'rgan edim,
Sen o'zing axtar, bulut.*

Har bir gulning o'ziga xos atr-u tarovati, husn-u latofati bo'lgani kabi har bir ijodkorning ham o'ziga xos lirikasi bor. Muhammad Yusuf mutolaasi asnosida she'rlarining bir qanchasida o'z ko'ngil olamida yashovchi, bu olam sirlarini odamlarga emas, tilsiz, lekin odamlardan zahmat ko'rgan tabiat vakillariga ishonishiga guvoh bo'lamiz. Shu bois kiyikdan boshqasi unga do'st bo'lmasligini aytadi:

*Umrimizning barcha so'qmog'i cho'g',
Cho'g'dan qo'rqma, beyuz qo'ygan qopqondan qo'rq.
Bu dunyoda senga do'st yo'q, menga do'st yo'q,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?*

Shoir she'rlari bilan tanishgan kitobxonda beixtiyor «Nega lirik qahramon o'ziga do'stni, hamdardni, sirdoshni tabiatdan qidiradi, hayvonlarga qalbini ochadi, ular bilan suhbatlashib huzur topadi? Nahotki uni tinglaydigan sadoqatli biror-bir inson topilmagan bo'lsa?» tarzida tug'ilgan savollarga javob izlaydi. Lirik qahramonning insonlar orasidan emas, nega tabiatdan dilkash axtarishi quyidagi misralarda sharhlangan:

*Soch oqardi, dilkash kutib ko'zim toldi,
Yuragimdan to'kilmay ne so'zim qoldi,
Yo'l so'ngida, hech bo'lmasa o'lim oldi,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?*

Sevgan yorini chaqirib berishini Oymomadan so'ragan, uni axtarib topishini bulutdan iltimos qilgan, jayronning yoshli ko'zlarini ko'rib qalbi titragan, unga hamdard bo'lgan va, nihoyat, erka kiyikni erkalab bu dunyoning g'amlarini unutmochi bo'lgan lirik qah-

ramon oxirgi manzilga ketar chog'ida o'z vasiyatini tabiatning vakili bo'lmish qizg'aldoqqa aytib ketdi:

*Oldingga borolmadim, o't gunohim,
Bir yo'qlab qo'y men dunyodan o'tgan chog'im.
Qabrim uzra hilpirab tur, qizg'aldog'im,
Muhammaddan bo'lak do'st-u devonang yo'q.*

Metodist olim Valijon Qodirov Ogahiy lirika-sini o'rganishga bag'ishlangan maqolasida shoirlar she'rlarida tabiat ikki maqsadda qalamga olinishini aytadi: tabiat tasvir obyekti bo'ladi yoki kechinmalarni ifodalash vositasi bo'ladi.⁴ Muhammad Yusuf she'rlarida tabiat, asosan, keyingi maqsadda qo'llanganligiga – ko'ngil armonlari, iztiroblarini ifodalashning vositasi bo'lganligiga guvoh bo'lamiz. Bu bejiz emas, albatta. Chunki uning she'riyati tabiat kabi sodda, beg'ubor va go'zaldir. Shoir hatto o'limidan keyin ham tabiat uning ruhiga esh bo'lishiga ishonadi:

*O'lsam-u, unutsang mendek yigitni,
Yog'ar yo'llaringga afsus, anduhim.
Oq tulporday minib oppoq bulutni
Uyingning ustidan o'tadi ruhim...*

¹ A. Musoqulov. O'zbek xalq lirikasi. T.: Fan, 2010. 80-bet.

² B. Sarimsoqov. O'zbek marosim folklori. T.: Fan, 1986.

³ V. Quronov, Z. Mamajonov, M. Sheraliyeva. Adabiyotshunoslikka kirish. T.: Akademnashr, 2010. 244-bet.

⁴ V. Qodirov. Peyzaj lirikasini o'rganish tajribasidan // «Ta'lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar» jurnali. 2007, 4-son. 96-bet.

АЛИШЕР НАВОЙ:

«МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН»*

«Икки тил муҳоқамаси»

Вужуди илоҳий лутфининг зуҳури ва ҳақиқат нурларининг чек билмас манбаи бўлган султонлар султонининг қутлуғ қалби илм гавҳарларининг дарёси ва муборақ хотири хоксор бандалар зотининг кимёсидир. Унинг олий мажлисида адабиёт, хусусан, шеър истилоҳ ва қоидаларидан сўз борса, мен фақирнинг исмига хитоб қилар, фасоҳат ва бадиият аҳли истеъдодлари меваларидан ўқилса, бу ҳақирни баҳолашга лойиқ кўрар эдилар.

Мендай бир ҳовуч тупроқнинг мартабасини фалакка етказиб ва шугина зарра поясини қўшдан ошириб эдилар: ўзларининг қуёш каби файз таратувчи истеъдодларидан зухур қилган рисолада ўз гавҳар тўкувчи қаламларида талқин топибдур ва ҳолат ва мушоҳадалари зикрида мазкур бўлибдирки, мендай хоназод бандаларига назм йўсинининг барча навларида таърифлар қилиб, соҳибқиронлик лақабига мушарраф қилибдирлар, мислсиз ва ўхшаши йўқ васфлар билан мумтоз этибдирлар.

Муқаррардирки, ул зотнинг муборақ таъблари замон муқулликларининг меъёри ва қутлуғ зеҳнлари олам муаммоларини ҳал этувчиси ва ҳамрозидир.

Мен бандаи хоксор агарчи тупроқдан паст эдим, аммо ўша қуёш (Султон Ҳусайн) тарбияси билан ранг-баранг гуллар очдим, эътибордан қолган мен бояқиш агарчи заррадан камроқ эдим, ул ҳомий ва ҳимоячим шарофати билан хилма-хил дурлар сочдим: юракларни ўртовчи байтларим муножот қилувчиларда фарёд ва ғавғо солди ва базмларни безатувчи ғазалларим майхона аҳлида оху нолалар кўзгатди.

Хулласи калом, шунча кучли далиллар ва йирик гувоҳу асослар келтириб ёзган ушбу гапларимдан сўнг мен фақирнинг таъби, балки маҳорати бу фаннинг форсий ва туркий назмида узил-кесил билинди ва ёрқин равшан бўлди: агар мен бир тилни иккинчисидан юқорироқ кўйсам, ҳар икки тил ижодқорларининг ҳар бири қабул қилиб, «Ҳаққу рост!» – демоқдан бошқа сўзга мадори келмайди.

Айниқса, шунча қатъий узил-кесил далиллар ниҳоясида бу қораламанинг ҳам тили йўқки, ҳар ҳарфи билан фарёд ургаилар ва ғавғо кўтаргаилар.

Яна бир кучли фикр буки, мамлакат араб халифалари ва султонлари қўлида экан, фалак у вақтда назм котибига араб тили билан жилва берди: Ҳассон Собитдек ва Лақитдек сўз санъатининг малик ул-каломлари ва маънолар кашшофлари бўлган фасоҳат аҳли пайдо бўлдилар ва ўз тиллари билан шеърият додини бердилар.

Бу муносабат билан Иброҳим Маҳдидек араб султонлари ва Маъмун халифадек ва булардан бошқа бир қанча султонзодалар етук истеъдод билан қасидалар айтдилар ва фойдали маънолар зоҳир этдилар.

Улкан мамлакатнинг айрим минтақалари ва ўлкаларида форс султонлари мустақил бўлдилар ва шу муносабат билан форс тилида ижод қилувчи шоирлар пайдо бўлдилар. Қасидада Хоқоний Шервоний, Авҳадиддин Анварий, Камол Исмоил, Заҳир Форёбий ва Салмон Соважийдек ва дostonчиликда бу соҳа устози Абулқосим Фирдавсий, замон нодирни Шайх Низомий Ганжавий, ҳинд сеҳргари Амир Хусрав Деҳлавийдек ва ғазалда ўз замони ғазал ихтироқори Шайх Муслиҳиддин Саъдий ва аср яғнаси Хожа Ҳофиз Шерозийдекки, булар таърифи юқориоқда ихчамроқ тарзда келтирилган ва васфларига қалам урилган. Сўзни чўзмоқ ҳожат эмас ва сўз узайгани маъно аҳллари яхши демас.

* Давоми. Боши ўтган сонларда.

Ушбу муносабат билан форс султонларидан ҳам Султон Тўғрулдек ва Шоҳ Шужоъдек олийқадр подшоҳлар ва юксак мартабали – лашкарлари юлдуздай беҳисоб бу зотлар ажойиб байтлар, жозибали ғазаллар айтдилар ва замонларида машҳур бўлдилар: асарлари ҳаёт varaқларида битиғликдир.

Хукмронлик тизгини араб ва форс султонларидан турк хонлар қўлларига ўтганидан сўнг Ҳалоқухон замонидан султони соҳибқирон Амир Темур Кўрагон замонида қадар туркий тилда ижод қилган мақтовга арзигулик шоирлар пайдо бўлмади. Аммо соҳибқирон Амир Темурнинг издош фарзанди Шоҳрух Султон хукмронлигининг охиригача турк (ўзбек) тилида ижод қилган бир гуруҳ шоирлар пайдо бўлдилар. Ҳазратнинг авлод ва набиаларидан ҳам истеъдодли султонлар зухурга келишди. Шоирлардан Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий ва Гадойилар яшаб ижод этдилар.

Бироқ уларнинг сафида номдор форсий шоирларга тенглашадиган киши йўқ эди. Биргина Мавлоно Лутфийни айтишимиз мумкинки, истеъдод эгалари олдида ўқишга арзийдиган бир неча матлаълари – бошбайтлари бор. Шу жумладан бири будирки,

Байт:

Улки хусн этти баҳона элни шайдо қилғали,

Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.

Султонлардан ҳам ўз умрларидан узоқроқ яшайдиган истеъдод маҳсули намуналари бўлмадики, замона varaқлари юзида нақш бўлиб қолса эди. Фақат бундан Султон Абулқосим Бобур истиснодирки, қуйидаги матлаъ унинг истеъдодидан нишонадир.

Байт:

Неча юзунг кўриб ҳайрон бўлайин,

Илоҳи мен сенга қурбон бўлайин.

То бу вақтгачаки, мамлакат тахти гултожи узуги ва халифалик тожи сазовори, асллик денгизининг шоҳона гавҳари, адолат конининг энг қимматбаҳо гавҳари, лашкар тортиш маъракасининг Рустами Достони, жанг майдонининг Соми Наримони, улў салтанат тожининг зийнатли гавҳари, базморалик осмонининг ёрқин юлдузи, жаҳондорлик базмининг Жамшид савлат Искандари, жаҳонгирлик анжуманининг хуршиди олампамоҳи, юксалик жаҳонининг кўкўпар чўққиси, адолат осмонининг гавҳарсочар булути, фазл ва камол боғининг кўз қорачиғи, тақаллум ва сўз бўстонининг хушнаво булбули султон бинни султон, хоқон бинни хоқон, салтанат ва дин таянчи Абул Ҳозир Султон Ҳусайн Баҳодирхон (Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини абадий қилсин, олийжаноблиги ва муқаррамлигини бардавом этсин).

Рубой:

Ким то фалак жаҳон узра давр қилур,

Юлдуз гули ҳар тун бу чамандан очилур.

Не шоҳ унинг зоти каби ёд билур,

Не таъб унинг таъбидек истаб топилур.

Рубой:

Токи фалак айланур давом бўлсин унга,

Иқбол бисотида мақом бўлсин унга.

Ҳам нутқ била жонбахш калом бўлсин унга,

Ҳам назм каломлари мудом бўлсин унга.

Жаҳонпамоҳлик тахтида макон тутиб, ўлкаларни забт этиш курсисидан ором тоганидан буён мамлакат тизимида дориламонлик гавҳарларини тизди ва жаҳон экин майдонида бирдамлик донларини экди. Унинг соғлом таъби

маъно гавҳарларининг кони; тўғри зеҳни субҳоний файзлар манбаи бўлиб, калом аҳлини юксалтириб, сўз санъатига ривож ва равнақлар берди.

Унинг замонида олимлар ҳар илмда фойдали асарлар ва ҳар фанда теран тадқиқотлар қилдилар; кўплаб ғаройиб маънавий рисолалар зухур қилди ва ажойиб девонлар, ғазал ва қасидалар, дostonлар ёзилди. Ўз шариф таъби ва латиф зеҳни билан агарчи форсий демакка қодир ва туркий айтмоққа моҳир бўлса-да, аслий таъб тақозоси билан русум бўлган сўз (тил) муносабати билан туркий девон тузишга майл қилди ва дилкаш шеърлар ва кўнгилга ёқадиган ғазаллар тартиб бердики, Уторид фалак девонхонасининг қалам тутган котиби ва осмон ишлари тартибини тузувчиси бўлгандан бери бундай анвойи райҳону гуллар билан зийнатли ва бунчалик маъно жавоҳирлари хазинасини кўрган эмас.

Нозик маъно гулюзиллари нафис сўзлар кийимларида жилва қилаётган ва ғаройиб мақсад ойюзлилари латиф ифодали ҳарирларда чехра очаётган... Девон демайки, Уммон денгизидир, ҳар бир ғазал унда жавоҳир тўла бир кема; кема демайди, хазинадир; ҳар байти бир уйки, маъно гавҳарларидан юзлаб дафиналар унда; оловли шеърларини ўқиғувчининг нафаси эл кўнглини ўртамоққа офат гармсели ва дардли сўзларини ифодали талқин қилувчининг товуши таъсиридан маҳзунлар бағри жароҳат; иборалари шодмон кўнгиллари мотамга чулғайди ва ҳароратда муздек совиған кўнгиллари оловхонага айлантиради; ҳарфлари таркибида сеҳргарликлар ва ифода таркибида фусунсозликлар... Хуллас, туркий тилдаги шундай бир девонки, мазкур бўлди ва таърифи бу сифат ва йўсин билан ёзилдики, Доро ҳашаматли мукаррам султонларда ҳам, балки муқаддас нафасли Масиходам шоирлар томонидан ҳам яратилмаган ва ўртага ташланмаган шундай ғаройибот воқеъ бўлди ва орага тушди. Унинг зулоли ҳаётининг файзи қуёш чашмасидан ўтгани яқинлашди ва бу тоифанинг бебахралари, бу руҳ нақидан баҳра топдилар ва чанқоқлари бу оби ҳаётдан тўйиб ичдилар.

Шунчалик бўлишига қарамай, бу султонлар султони-нинг хотири ва қуёш табиат кўнгли ҳам бунга мойилки, турк (ўзбек) нозимлари ўз тилларида шеър билан машғул бўлгилар ва юрак ғунчаси доғиданки, гулбарглари ичмаич чирмашиб кетгандир, баҳор насимидек нафаслари билан гулдек очилгилар. Илтифот ва ҳиммат юзасидан баъзи маънолар топиб, назм қилурга ҳукмлар ҳам жорий бўлди ва сўз услубига кўрсатмалар ва ифодасига таълимлар ҳам изҳор бўлди.

Турк улусининг хуштаъб беклари, амирзода, пок зеҳн соҳиби бўлган истеъдодли ва озодалари керагича бу соҳада машғуллик асбобини туза олмадилар ва шундай истеъдод меваси намунасини кўрсата олмадиларки, улардан хушгўйлик умидига кўз тутса бўлмай, балки бу умидни уларнинг рўзгорлари ҳолига яқинлаштириб бўлмайди!

Ғалатироқ ҳолатдирки, шундай сухандон подшоҳ тарғиби ва талқини, эҳсони ва таҳсинини кўра ва била туриб, ўзбек шоирлари тобеълик ва мувофиқлик қоидасини унутиб, бўйсунмаслик ва залолат йўлини тутиб, кўпи, балки барчаси форсийга мойил бўлдилар ва ўша тилда назм айтишга берилиб кетдилар.

Бу иш бундан ўзга бўла олмаски, турк (ўзбек) тили таърифида юқориқда асосли зикр этилганидек: бу тилда сўзнинг беҳад кўплиги, ибораларининг маъно қамрови кенглиги ва мазмун ғаройиботлари беҳисоблигига қарамасдан талқин нафосатини юзага чиқаришда машаққат бор, дилга ёқимли фикр юзага чиқаришдаги сўзларни тартибланда азоб ва уқубат чекилади, албатта.

Менга лозим кўриндики, турк (ўзбек) тили шарҳида бир неча вараққа зеб-зийнат берсам ва унда султонлар султони-нинг истеъдод ўткирлиги ва зеҳнлари маҳоратини

шарҳ этсам, қутлуғ раъйлари тартиб берган девон бобида сурбетлик юзасидан бир неча сўз сурсам. Ул ҳазрат камоли донолик ва ниҳоятсиз билим қудрати юзасидан адабиёт аҳли намояндалари ва бу фазилат арбобларига таълимлар бериб, талқинлар қилдилар, булар эса ул Ҳазратнинг аниқ сўзларини ё англамай, ё англасалар ҳам буюрилган йўсинда унга амал қилмай ё қила олмай келдилар.

Бу заифи хоксор ул Ҳазратнинг муқаддас нафаслари хурматини сақлаб ва бажарилиши шарт бўлган ҳукмларига итоат ва фармон бажарувчилик қилиб, кўнглимдан ва тилимдан келганча, қаламим ва кўлимнинг қуввати етганича у Ҳазратга бандалик билан саодатмандлиги ифтихорлигим – шогирдликка ҳам ўзимни мушаррафу бахтиёр, фахрланувчию сарбаланд қилдим.

Кўп йиллар турк (ўзбек) тили ва назми қоидаси ва услубида билмаганларимни сўраб ва мушкулларимни, мушкулотимни ҳал қилувчи ул зот хизматида арз қилиб, катта фойдалар топиб, йирик натижаларга эришдим.

У Ҳазратнинг таълими ва тарбияси, йўл кўрсатувчилиги ва ҳомийлиги билан ишим шундай юксалдики, у Ҳазрат ўз пок таъблари натижасидан ҳосил бўлган рисолаки, ўз маориф ёзғувчи қалами таҳрири ва латофатли нутқи баёнидир, тахаллусимни қайси унвон билан кўрсатганларини юқорида қайд этдимки, уни тақдор қилишга ҳожат эмасдир.

Мендай бир бандага шундай бир улуғ давлат насиб этдики, Ҳақ субҳона ва таолонинг «ал-Мутакаллим» деган исмининг ифодаси бўлиб, халойиқ орасида сўз санъатида ўз замондошларим ва тенгдошларимдан имтиёз ва эътибор топдим, ул ном билан овоза ва шуҳратга эришдимки, у ҳазратнинг иноят ва ҳимматлари боис бўлди. Ўқорида зикр этилган девонлар ва дostonлар, турли маънавий китоб ва рисолалар бунёд қилдимки, қалам аҳли тоифасидан ҳеч кимга бунчалик кўп асарлар ёзиш имкони ва ихтироси муяссар бўлмаган, менга бу имкон насиб этди ва муяссарим бўлди.

Агарчи барча асарларимни у Ҳазратнинг шариф исми билан зарҳаллаган ва қутлуғ лақаблари билан зийнатлаган эсамда, буларни барчага қиладиган иноятларига жавобан ҳисобладим. «ал-Мутакаллим» исмига нишонлигим хурматига туркий ва форсий тиллар қиёсий манзараси ва ҳақиқати шарҳида бу рисолати бутун қилиб ёздим ва унга «Муҳокамат ул-луғатайн» деб ном қўйдим ва унда турк (ўзбек) эли тили фасоҳату нозикликлари ва бадиияту кенг қамровлигини намойиш этдим; Ҳазрат Султон Хусайн Мирзо бу тил сўз ва иборалари билан назм бисотини тузди; Масихо нафаси ва Хизр зилолидан ўлик тирилтириш намунасини олам аҳлига кўрсатганини ҳам зоҳир қилдим.

Ҳаёлимга шундай фикр келадики, турк (ўзбек) халқи фасоҳат устозларига улуғ ҳақ ва ҳуқуқ эшикларини ланг очдим: улар ўз сўз ва иборалари ҳақиқати, ўз тил ва луғатларининг ҳақиқий бойлигидан воқиф бўлдилар; форсийгўйларнинг ибора ва сўзлари бобидаги таънадашномларидан қутулдилар.

Ушбу махфий илмдинки мен зоҳир қилдим, аҳли қалам ва адаб хабардор бўлсалар, азоб ва машаққатларим хурматидан умидим шуки, улар ҳам мен фақирни хайрли дуо билан ёд қилгилар ва руҳимни шу билан шод қилгилар.

Рубоий:

*Бу номаники, ёзди қаламим чўзиб тил,
Таърихин унинг жумодиюл-аввал бил.
Куннинг ҳисобини чоршанба қилғил,
Тўққиз юз йилдин ўтиб эрди беш йил.*

(Тамом.)

Табдил этувчи филология фанлари номзоди
Ваҳоб РАҲМОНОВ

Gulbahor ABDUQODIROVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi

SEZMOQ FE'LINING O'ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi sezmoq – to feel fe'lining leksik-semantik xususiyatlari tadqiqqa tortilgan. Mazkur fe'llarning har ikki tildagi ifoda imkoniyatlari shu tillar materiallari asosida izohlangan.

Kalit so'zlar: ko'p ma'nolilik, fe'l, qiyoosiy tahlil, sememaning o'xshash va farqli semalari.

Аннотация. В статье анализируются лексико-семантические свойства глагола to feel – что означает чувствовать в английском и узбекском языках, способы выражения этих глаголов поясняются использованными в обоих языках материалами.

Ключевые слова: полисемия, глагол, сравнительный анализ, схожесть семем, отличительные семы.

Annotation. The article analyzes the lexical-semantic features of the verb "to feel", and its meanings in Uzbek and English. The ways of expressing these verbs are explained in the English and Uzbek languages using the materials from both languages.

Key words: polysemy, the verb, comparative analysis, similarity of sememes, distinctive semes.

Sezgi fe'llari ko'p ma'noli fe'llar turkumiga kirganligi bois ularni nutqda to'g'ri qo'llay bilish kerak. Rus tilshunos olimi M.Vasilev ta'kidlaganidek, tilning semantik tarkibini bilmay turib, uni ilmiy jihatdan to'g'ri asoslab o'qitib bo'lmaydi.

Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi sezmoq – to feel fe'llarini o'zaro qiyoslab, ularning o'xshash va farqli jihatlari xususida so'z yuritiladi. Quyida o'zbek va ingliz tillaridagi lug'atlardan foydalangan holda ularning ma'no turlarini ko'rib chiqamiz.

Sezmoq	to feel
1. Sezgi organlari orqali his etmoq; tuy-moq.	1. Have emotion/feeling – his qilmoq, tuymoq.
2. Obyektiv yoki sub-yektiv holat, hodisa va sh.k.ni ichki tuyg'u yoki aql-idrok, tajriba orqali his etmoq.	2. Give somebody a feeling – ichki tuyg'u orqali his etmoq.
3. Fahmlamoq, pay-qamoq, bilmoq.	3. Touch to learn something – ushlab o'rganmoq.
4. Bo'lajak ish, vo-gea, hodisa va sh.k.ni oldindan his etmoq, bilmoq, fahmlamoq.	4. Notice something (touching) – tashqi ta'sir orqali sezmoq.
	5. Be affected by something – bilmoq, fahmlamoq.
	6. Try to find with hands – paypaslab topishga harakat qilmoq.
	Feel for phrasal verb [T] [feel for somebody] to feel sympathy for someone – yoqtirmoq.
	Feel out phrasal verb [T] informal to try to discover in a careful or indirect way what a situation is like or what someone's attitude is – vaziyat yoki munosabatni bilmoq.
	Feel up to phrasal verb [T] [feel up to something] to feel that you are strong or healthy enough to do something – qodir bo'lmoq.

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, o'zbek tilidagi sezmoq fe'lida bor bo'lgan *his etmoq, tuymoq, ichki tuyg'u orqali his etmoq, fahmlamoq, bilmoq* ma'nolarini ingliz tilidagi *to feel* fe'lida uchramiz, ammo *yoqtirmoq, qodir bo'lmoq* ma'nolari esa ushbu fe'lida yo'q.

Sezmoq fe'lini badiiy adabiyotlardan olingan misollar yordamida ko'rib chiqqanimizda esa, uning ma'nolar doirasi bundan-da kengligiga guvoh bo'ldik.

1. Biror narsani botiniy (ichki) tuyg'u orqali his etmoq.

Jamila otdan tushsa ham, egardan tushmay, go'yo ko'nglida hech gap yo'qday hazil-huzil qilib yuraverdi. Lekin ich-ichidan ezilib, xafa bo'lib yurganini aniq sezardim (Ch.Aytmatov. Tanlangan asarlar. I jild. 84-bet).

2. Tashqi ta'sir (sovuq, issiq, shamol va h.k)ni his etmoq.

Birpasda ikki qulog'im muzlab qoldi. Shundagina boshyalang ekanligimni sezdim (O'.Hoshimov. Umr savdosi. 452-bet).

Onamning pinjiga tiqilib o'tirarkanman, sovuqni ham, yog'ib turgan qorni ham sezmasdim (O'.Hoshimov. Umr savdosi. 217-bet).

Avtobus hamon chayqalib borardi-yu, ammo endi issiqni ham, motor gurullashini ham, chekka-chekkadan quloqqa chalinayotgan xurrakni ham sezmayman (O'.Hoshimov. Umr savdosi. 14-bet).

3. Jismoniy ta'sir (og'riq)ni his qilmoq.

Har qadam qo'yganimda biqinimga yangidan pichoq sanchilar, ko'z o'ngim qorong'ilashib, a'zoyi badanimdan sovuq ter chiqib ketayotganini o'zim sezib turardim (O'.Hoshimov. Umr savdosi. 202-bet).

4. Ko'rmoq.

Oyim shundoq yerga o'tirib qolgan, rangi o'chib, ro'moli yelkasiga sirg'anib tushgan, ko'zi yumuq edi. Ikki chakkasidagi sochi oqarib ketganini endi sezdim (O'.Hoshimov. Umr savdosi. 96-bet).

5. Eshitmoq.

Kimsan akam avval oyimni quchoqladi. Qiziq, oyim shundayam yig'lamadi. Faqat entikib nafas olayotganini sezdim (O'.Hoshimov. Umr savdosi. 94-bet).

6. Tushunmoq.

U buyruq qilib oshirib yuborganini sezdi. – Robiya... – dedi yalinib. – Xo'p degin, keyin xursand bo'lasan (O'.Hoshimov. Umr savdosi. 47-bet).

7. Ruhiy holatni bildirmoq.

Chunki Doniyor juda odamovi edi, gaplashganda ham uning butunlay boshqa, faqat o'zigagina ma'lum bo'lgan narsalar to'g'risida xayol surayotgani, kishiga tikilib tursa ham, ko'ngli boshqa yoqda ekanligi shunday sezilib turardi (Ch. Aytmatov. Tanlangan asarlar. I jild. 71-bet).

Yig'lagim keldi-yu, yig'lolmadim. Hatto onamga ham dardimni sezdimadim (O'.Hoshimov. Umr savdosi. 55-bet).

1. To feel – ruhiy yoki jismoniy holatni sezmoq.

«We're finding that people in our programme feel less hungry with these drugs», says Greenberg (R's D., March 95,102-bet). – Ushbu dorilarni ichib, dasturimizdagi odamlar ochqaganini unchalik sezishmayotganiga guvoh bo'ldik, – deydi Grinberg.

2. Ichki tuyg'u bilan his etmoq.

Realising how sad the other girl must feel over the theft, she found the owner's name and address on an identification card and returned the bag with all its contents (O'sha oynoma. 172-bet). – Narsalarini o'g'irlatgan qizning qanchalik xafa bo'lishini his etib tushungan qiz guvohnomadani sumka egasining ism sharifi va manzili to'pib, sumkani ichidagi boshqa narsalari bilan qaytarib berdi.

3. Boshdan kechirmoq.

I know we can love deeply, tenderly and lastingly. I have seen such love and I have felt such love myself (O'sha oynoma. 147-bet). – Men chuqur, nafis va abadiy seva olishimizni bilaman. Men shunday sevgini uchratganman va uni boshimdan kechirganman.

4. Tushunmoq.

Even today, some experts feel that the wisdom of the body can play at least some role in cravings (O'sha oynoma. 172-bet). – Hatto bugun ham, ba'zi mutaxassislar sog'lom nafas yo'lida oz bo'lsa-da rol o'ynaydi, deb tushunishadi.

5. Tushunib yetmoq.

When your child does something wrong, don't rush to bolster his self-esteem and make him feel better about himself, let him feel guilty awhile (O'sha oynoma. 172-bet). – Agar bolangiz biron noto'g'ri ish qilsa, uning ko'nglini ko'tarishga shoshilmang, o'zini aybdor his qilishiga qo'yib bering.

6. O'ylamoq, hisoblamoq.

Students cut out name tags for themselves in the shapes and colours that they feel suit them best (K.T.). – O'quvchilar o'zlarini ma'qul deb hisoblagan shakl va ranglardan ismlari yozilgan birkalarni qirqib olishadi.

7. O'xshamoq.

Yes, this house did feel like home (R's D.M'95, 48-bet) – Bu uy haqiqatan o'z uyingga o'xshar ekan.

8. To feel sure – ishonch hosil qilmoq.

Denise then felt sure that she was right and the killer would be coming for her (O'sha oynoma. 196-bet). – Denis fikrining to'g'riligiga va qotil endi unga kelishiga ishonch hosil qildi.

9. To feel strongly – qat'iy ishonmoq.

Through police discounted the idea, Denise felt strongly that she was right (O'sha oynoma. 195-bet). – Mirshab uning fikrini rad etsa-da, Denis o'zining haqligiga qat'iy ishonardi.

10. Anglamoq.

Now Ron felt the need to see a friendly face before returned to the supermarket job (O'sha oynoma. 95-bet). – Supermarketdagi ishiga qaytishdan oldin, Ron do'stini ko'rish kerakligini angladi.

11. Ko'z o'ngiga keltirmoq, tasavvur etmoq.

I could almost feel my grandmother there, nudging me with satisfaction and pride, one eyebrow arched high on her forehead (O'sha oynoma). – Men buvimning bir qoshini kerib, mendan faxrlanib asta turtib qo'yayotganini ko'z o'ngimga keltirdim (tasavvur qildim).

12. To feel for smith (ph.v) – paypaslab qidirmoq.

I felt for my wallet and papers in my inside pocket (Collins Cobuild Dictionary. 614-bet). – Men ichki cho'ntagimdagi hamyonim va qog'ozlarimni paypaslab qidirdim.

13. To feel for somebody – yoqtirmoq.

She cried on the phone and things like that and I really felt for her. – Uning telefonda yig'lashlari va boshqa qiliqlari menga juda yoqdi.

14... deb qaramoq, munosabatda bo'lmoq.

How do the students feel about learning English? (The Prac. Of Eng. T.) – Talabalar ingliz tilini o'rganishga qanday qaraydi (munosabatda bo'ladi)?

15. To feel like.

a) yoqtirmoq. Where they would most feel to hear the song. – Ular qo'shiqni ko'proq qayerda tinglashni yoqtiradi?

b) undamoq. What the song makes them feel like doing. (The Prac. Of Eng. T.) – Qo'shiq ularni nima qilishga undaydi?

To get the feel – tanishmoq.

He wanted to get the feel of the place (Collins Cobuild Dictionary. 614-bet). – U yangi joy bilan tanishishni xohladi.

16. Tuyulmoq.

The speed at which everything moved felt strange (Collins Cobuild Dictionary. 613-bet) – Qimirlayotgan narsalarning tezligi g'alati tuyuldi.

It felt I'd two babies instead of one. (O'sha lug'at. 613-bet) – Menga bolam bitta emas, ikkitadek tuyuldi.

17. Ushlab ko'rmoq.

The doctor felt his head (O'sha lug'at. 613-bet). – Doktor uning boshini ushlab ko'rdi.

18. Sezmoq. (Inson o'z organizmida sodir bo'layotgan, ammo boshqarishga o'z bo'lgan holatni).

I felt myself blush (O'sha lug'at. 614-bet). – Men qizarib ketganimni sezdim.

19. ... deb his qilmoq. (Biron narsaga qayg'urmoq, fikr, munosabat bildirmoq).

She feels guilty about spending less time lately with her two kids (O'sha lug'at. 614-bet). – U o'zini oxirgi paytda ikkita farzandiga kam vaqt ajratayotgani uchun aybdor his qildi.

20. Sezmoq (tajriba qilingan narsaning natijasini).

I was still a child when she became the lead on TV, it feels like it has not changed. – Yoshligimda televizorda shu ayol «Axborot» ko'rsatuvini olib borar edi, menda shunday tuyg'u paydo bo'lyapti-ki, ana shu ayol hali ham o'zgarmagan.

Yuqorida o'zbek va ingliz tillaridagi sezmoq – to feel – fe'llarini qiyoslash orqali o'zbek tilidagi sezmoq fe'li 7 komponentdan, to feel esa 20 komponentdan iborat ekanligiga amin bo'ldik. O'zbek tilidagi sezmoq fe'lida ko'rish, eshitish ma'nolarini, ingliz tilidagi to feel fe'lida esa o'xshatish, ishonch hosil qilish, paypaslab qidirish, ushlab ko'rish, yoqtirish va tanishish kabi ma'nolarga duch keldik. O'zbek tilida bor ma'no ingliz tilida yo'q yoki aksincha.

O'zbek tilidagi sezmoq fe'li sezgi fe'llari leksik-semantik guruhlarini (LSG) turkumidagi boshqa fe'llar LSG lari bilan uzviy aloqada bo'lsa, ingliz tili to feel fe'li sezmoq fe'lidan ma'no doirasi kengligi va boshqa turkum fe'llarga bog'langani bilan ajralib turadi.

Sezgi fe'llarini qiyoslab o'rganish leksikografiya sohasida adekvat lug'atlar yaratishda hamda til o'rganuvchilar uchun muhim ahamiyatga molikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Л.М. Васильев. Семантика русского глагола. М., 1981. С. 4.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. M.: Rus tili, 1981.
3. Collins Cobuild Dictionary. Cambridge, 1995.
4. O'Hoshimov. Umr savdosi. T.: Sharq, 1998.
5. Practice of English Language Teaching. UK.: Longman, 1991.
6. Friederike Klipper. «Keep talking». Cambridge University Press, 1996.

Ойтожи ОХУНЖОНОВА,
Тошкент давлат педагогика университети доценти,
педагогика фанлари номзоди,
Лайло НОЁБОВА,
Тошкент давлат педагогика университети талабаси

АДАБИЙ АСАРДА ПАРЕМИОЛОГИЯНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Мақола паремиология бўлимининг ўрганиш предметлардан бири бўлган фразеологизмларга бағишланган.

Унда “Анор” ҳикоясида қўлланган баъзи ибораларнинг лисоний хусусиятлари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: паремиология, парема, фразеологизм, нутқий қўлланиш.

Аннотация. В статье рассматривается раздел изучения фразеологизмов (паремиология). Высказывается мнение о рассказе “Анор”, в котором использованы некоторые выражения паремы.

Ключевые слова: паремиология, парема, фразеологизм, речевое использование.

Annotation. The article examines the study section of phraseologisms (paremiology). It provides with a number of opinions about the linguistic peculiarities of some expressions used in the story “Anor”.

Key words: paremiology, parema, phraseologism, speech use.

Адабиёт тақдири юрт ва миллат тақдири билан узвий боғлиқ. Миллатнинг қалб дардларига ҳам дастлаб адабиёт малҳам топади. Чунки халқнинг яшаш завқи сусайса, ғайрати ҳам сусаяди. Маънавий-руҳий ғайрат пасайса, фикр ва ташаббус тўхтади. Халқ маънавиятининг юксалишига бадиий адабиёт масъул. Абдулла Қаҳҳор айтганидек, унинг кучи «ўтин ёриш»га сарф қилинмаса, адабиёт покиза ва муқаддас иш бўлиб қолса, ҳеч шак-шубҳа йўқки, бадиий сўзнинг куч-қуввати ортиб боради.

Абдулла Қаҳҳор ҳаётда ҳам, бадиий ижодда ҳам ўз ҳақиқатларини топган, шу ҳақиқатлар учун сабот билан курашган ижодкордир. Адибнинг истаган, ҳатто энг кичкина ҳикояларини яна тақдоран ўқисангиз, ижодининг олмосдек қирраларини қайта-қайта кашф этгандек бўлаверасиз. Устоз асарларининг кадр-қиммати тилининг соддалиги, ихчамлиги, аниқлиги ва албатта, халқчиллигидадир.

Масалан, биргина «Бемор» ҳикоясини олиб кўрайлик.¹ Ҳикоя унча катта бўлмаса ҳам, лекин унинг ғояси, мазмуни салмоқли. Тили эса жозибали, жумлалар лўнда, пишиқ. Ёзувчи ҳикояда барқарор бирикмалардан маҳорат билан ўз ўрнида фойдаланган. Барқарор бирикмалар халқ тилида кўп қўлланилиб, тушунарли бўлганлиги сабабли ҳикоя осон ўқилади ва ундаги образлар, воқеалар киши кўз ўнгида яққол гавдаланади.

Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро барқарор муносабатидан ташкил топган, нутқ жараёнига тайёр ҳолда олиб кирилувчи, тил эгалари хотирасида имконият сифатида мавжуд бўлган тил бириклари барқарор бирикмалар дейилади.

Барқарор бирикмаларнинг энг характерли белгилари қуйидагилар:

1. Нутқ жараёнига қадар тилда мавжудлик: нутққа тайёр ҳолда олиб кирилиши.

2. Маъно бутунлиги.

3. Тузилиши ва таркибининг барқарорлиги. Барқарор бирикмалардан ўринли фойдаланиш нутқ гўзаллигини таъминлайди, шунинг учун улар нутқимиз кўрки ҳисобланади.

Маълумки, барқарор бирикмаларни ўрганадиган бўлим **паремиология**дир. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «парема» ва «паремиология» терминларига қуйидагича таъриф берилган: «Парема, паремия (юн. paroimia – масал, рамзли ҳикоя) маълум бир тилдаги авлоддан-авлодга оғзаки шаклда кўчиб юрувчи, ихчам ва содда, қисқа ва мазмундор, мантиқий умумлашма сифатида пайдо бўлган турғун ибора; мақол, матал.

Паремиология (парема+юн. logos – билим, тушунча) 1. Паремаларни ўрганадиган фан соҳаси. 2. Муайян тилда мавжуд бўлган паремалар тизими».²

Ўзбек тилида барқарор бирикма сифатида мақол, матал, ҳикматли сўз, ибора эътироф этилади. Барқарор бирикмалар нутққа тайёр ҳолда олиб кирилиши, таркибий қисмларининг барқарорлиги белгисига кўра умумийликни ташкил этса ҳам, маъно бутунлиги нуқтаи назаридан турличадир. Шунга кўра барқарор бирикмалар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Фразеологизмлар.

2. Мақол ва маталлар.

3. Афоризмлар.

Барқарор бирикмаларнинг бир гуруҳи таркибидаги сўзлар маъно жиҳатдан уйғунлашиб, мазмуний яхлитликни вужудга келтиради, кўпинча мазмунан бир лексемага тенг келади ва кўчма маънода ишлатилади.

Масалан, *қулоғи динг бўлмоқ – ҳушёр бўлмоқ, қовоғи осилмоқ – хафа бўлмоқ, оғзининг таноби қочди – қувонмоқ* каби.

Маъно яхлитлигига эга бўлган ва нутқий жараёнга қадар икки ва ундан ортиқ сўзларнинг барқарор муносабатидан ташкил топган, нутққа тайёр ҳолда олиб кирилувчи қўшма маънодаги барқарор бирикмаларга фразеологизмлар дейилади.

Фразема – кўчма маъноли турғун конструкция.³

Фразеологизмлар гап таркибида унинг бир бўлаги вазифасида келади. Фразеологизмни ташкил этган сўзлар фразеологизмнинг фақат ички узвлари саналади. Гапнинг бошқа бўлақлари билан яхлит, бир бутун ҳолда муносабатга киришади.

Қуйида Абдулла Қаҳҳорнинг «Бемор» ҳикоясида қўлланилган барқарор бирикмалар ҳақида сўз юритамиз:

Ҳикояга ёзувчи «Осмон йироқ, ер қаттиқ» мақолини пешлавҳа қилиб қўйган.

Ушбу мақолда ёзувчи ҳикоянинг бутун ғоя мазмунини ифодалай олган. Шунингдек, ҳикояда «Йўғон чўзилади, ингичка узилди» маталини қўллаган. Матал тўғри маъно ифодаламайдиган образли ифода, яъни ҳикматли бирикмадир. Ҳикояда қўлланган шу бирикма матал орқали ёзувчи Сотиболди оиласининг фақирона ҳаёт кечиришини, бор ҳаёт тарзини тўла очиб берган. Ҳикояда иборалар ҳам кенг ўрин эгаллаган. Иборанинг образли маъноси сўзникидан кўра анча кучли бўлади. Ибора – образли, жозибали ифодаланиладиган тил ҳодисаси.⁴ Шу ўринда бевосита ҳикоядаги айрим ибораларга эътибор қаратиш мумкин: *Беморнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди* гапидаги «кўзи тиниб» иборасининг маъноси «ҳолсизланиб» сўзи ифодалаган маънони билдирса, «боши айланадиган» ибораси эса «эсанкирадиган» ҳолат маъносини кўрсатмоқда.

Абдиғанбой... қўлидан келса ҳозир унинг хотинини оёққа бостириб беришга тайёр эканини билдиради. «Оёққа бостириб беришга тайёр» ибораси касалини тузатиб бериш маъносини халқона ифодалайди. «Қўлидан келса, бажарар» бирикмаси ҳам ўзига хос қўлланган. *У эртадан кечгача офтобшувоқда гавронлар ичида кўмилиб саватни тўқийди.* Бу гапдаги «ичида кўмилиб» ибораси кўчма маънони ифодалаб, шахсининг ниҳоятда иш билан банд эканлигини бўрттириб ифодалаган. *Бир кеча бемор жуда азоб тортиди* ибораси орқали беморнинг жуда қийналган

ҳолатини образли тарзда ёритган.

Сотиболдининг хотини билан баробар азоб тортаётганлиги, ҳатто ундан кўра оғир даражада қийналаётгани изтироблари кўрсатилган. *Бемор кундан кун баттар бўлиб, охири ўсал бўлди.* «Кундан кун баттар бўлиб» ибораси касали зўрайганини, «ўсал бўлди» ибораси эса тузалишига умид қолмаган ҳолатга келганлиги маъносини ифодалайди. Кўнглига армон бўлмасин деб «чилёсин» қилдиришга ҳам тўғри келди. «Кўнглига армон бўлмасин» ибораси вақтида қилинмаган иш туфайли кўнглида қолган ўқинч, изтироб маъносини билдиради. *Сахарга бориб узилди.* Бу ўринда халқ тилини яхши билган А.Қаҳҳор ўлди сўзи ўрнида «узилди, вафот этди» эвфемизмининг танлаган. Бу эса асар халқчиллигини таъминлаган. Агар ёзувчи барқарор бирикмалар ўрнида жўнгина сўзлар орқали ҳикоя қаҳрамонлари ҳаётининг бор ҳолатини тасвирлаганда эди, ҳикоя бу қадар таъсирчан чиқмасди. Ҳикоядаги аччиқ қисмат ҳалокати китобхоннинг руҳий оламига қаттиқ таъсир кучини ўтказа олмасди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, барқарор бирикмалар тилимизнинг ниҳоятда бой эканлигидан дарак беради. Ҳикоя матни эса ёзувчини ана шундай иборалар, бирикмалардан маҳорат билан фойдаланганини кўрсатади. Бундай бирикмалар ижодкорнинг асарларида кўплаб учрайди. Адиб ҳикояларида барқарор бирикмалар орқали ҳаёт лавҳаларини образли тасвирлашга алоҳида эътибор берган.

¹ Abdulla Qahhor. Anor. Qissa va hikoyalar. T. : G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005. 80-bet.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. 222-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 364-бет.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. 170-бет.

Беруний АЛИМОВ,

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети Олий журналистика курслари раҳбари

АХБОРОТ ГЛОБАЛЛАШУВИДА ЖАНР, ТИЛ ВА ТАСВИРНИНГ ЎРНИ

Аннотация. Мазкур мақолада ОАВ-ларининг жанр ва тил хусусиятлари ҳақида сўз боради. Унда ОАВлар матнининг лисоний, коммуникатив хусусиятлари тадқиқ қилинган ҳамда бу соҳа матнлари сифатини ошириш юзасидан баъзи таклифлар, мулоҳазалар билдирилган.

Калим сўзлар: ахборот матни, матнлар жанри, тил хусусияти, тасвир ва тавсиф объекти, предмети.

Аннотация. В статье анализируются лингвистические свойства и жанры СМИ, лингвистические и коммуникативные свойства текстов СМИ, а также предложения и мнения о повышении качества текстов в данной сфере.

Ключевые слова: новостной текст, жанр текстов, свойства языка, объект описания, предмет.

Annotation. The article analyzes the linguistic features and genres of mass media, linguistic and communicative features of mass media texts. As well as suggestions and opinions on improving the quality of texts in the particular area.

Key words: news text, text genre, language features, object of descriptions, thing.

Глобал ахборот маконига интеграциялашув жараёни ва замонавий ахборот технологияларини ривожлантириш янги асрнинг асосий талабларидан биридир. Шу боис республикамизда ахборот муҳитини ривожлантиришга ва мамлакатнинг халқаро ахборот ҳамжамиятига жадал кириб боришига муҳим эътибор қаратилмоқда.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 майдаги «Компьютерлаштиришни

янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги Фармонидан келиб чиқиб, ахборот ресурслари бозорини ривожлантириш, давлат бошқаруви, бизнес, соғлиқни сақлаш, фан ва таълим соҳаларида, шунингдек, жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида ахборот алмашувининг электрон шаклларида ўтилмоқда.

Ушбу меъёрий ҳужжатдан кўзланган асосий мақсад ахборотлаштиришнинг миллий тизимини шакл-

лантириш, иқтисодиёт ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида замонавий ахборот технологияларини, компьютер техникаси ва телекоммуникация воситаларини оммавий равишда жорий этиш ҳамда улардан фойдаланиш, фуқароларнинг ахборотга ортиб бораётган талаб-эҳтиёжларини янада тўлиқроқ қондириш, жаҳон ахборот ҳамжамиятига кириш ҳамда жаҳон ахборот ресурсларидан баҳраманд бўлишни кенгайтириш учун қулай шарт-шароитларни яратишдан иборатдир.

Масала шундаки, «янги ахборот муҳити»да фаолият олиб бораётган оммавий ахборот воситалари услубий жиҳатдан қай даражада ўзгармоқда? Улар томонидан мамлакат имижини яратишда жанр, тил ва тасвир имкониятларидан қандай фойдаланилмоқда?

Дарвоқе, Президентимиз Ислом Каримов «Юксак маънавият – энгилмас куч» асарида бугунги кунда тилининг аҳамияти муҳимлиги ҳақида алоҳида фикр билдирган: «Истиқлол йилларида ўзбек тилининг қўлланиш доираси амалда ниҳоятда кенгайганлиги, уни илмий асосда ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар, тилимизнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган илмий ва оммабоп китоблар, ўқув қўлланмалари, янги-янги луғатлар кўплаб чоп этилаётгани жамият тафаккурини юксалтиришга ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Айниқса, давлат тилининг халқаро миқёсда ҳам фаол мулоқот воситасига айланиб бораётгани эътиборлидир»¹.

Айни пайтда оммавий ахборот воситаларининг технологик жиҳатдан шиддат билан ўзгариши соҳага янгича услубларнинг кириб келишига сабаб бўлмоқда.

Хорижлик тадқиқотчи А.Саенконинг қайд этишича, босма PR, яъни жамоатчилик билан алоқаларга доир жанрлар Интернет тизимига келиб тушганда конвергенция жараёнига учраши эндиликда табиий ҳолатга айланди. Бошқача айтганда, улар рақамли шаклга айланиб, аънавий характери тубдан ўзгарди.

Одатдаги босма матн гипермедиа муҳитида қуйидаги хусусиятларни ўзига қўшиб олади:

1. PR матнлар гипер матн шаклига ўтади;
2. Электрон PR матнларнинг паралингвистик хусусиятлари юзага чиқади;
3. Электрон PR матнлар мультимедиа характери ни орттириб олади².

Маълумки, паралингвистика лисоний ахборот таркибидаги новербал, яъни нолисоний воситаларни ўрганувчи бўлимдир. Фанда унинг уч хили мавжуд бўлиб, булар: фонацион, кинетик ва график турлардан иборатдир.

Аввал ёзма матнлардаги нолисоний компонентларга асосан график воситалар киритилган бўлса, бугунги кунга келиб электрон матнлар вужудга келиши натижасида паралингвистик унсурлардан самарали фойдаланила бошланди. Булар энди фақат графика билан чегараланмасдан, аудио ҳамда видео материалларни ҳам ўзида мужассамлаштирмоқда. Шунингдек, уларнинг таркибига:

1. Иконик (график) воситалар: расмлар, фотосуратлар, жадвал, формула, белгилар;
2. Аудио воситалар (қўшиқ, аудионутқ);
3. Графика, овоз ва динамика интеграциясида вужудга келган замонавий мультимедиа воситаларини ҳам бемалол киритиш мумкин³.

Шу ўринда қайд этиб ўтиш ўринлики, мамлакат ташқи имижини ОАВ орқали шакллантиришда, хусусан, ахборот матнлари ва аудиовизуал материалларни моҳирона тақдим этиш жараёнида паралингвистика ўта муҳим аҳамият касб этади. Чунки электрон ахборотлар замонавий ўқувчилар онгига тезроқ таъсир ўтказиш кучига эгадир.

Россиялик олима А.Гуслякова ахборот узатишда босма ва электрон ОАВ ўртасидаги тафовутларни 3 хил кўринишга бўлади. Булар:

1. Ахборот узатишнинг экстралингвистик параметрлари орасидаги фарқ;
2. Босма ҳамда электрон медиаматнлар ўртасидаги фарқ;
3. Медиаматнларнинг умумий мавзуларидаги фарқ⁴.

Булардан ташқари, медиатизилманинг фаол иштирокчиси бўлган телевидениега ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг рақамли телеканаллари сонини ошириш, улардан тўлиқ форматда фойдаланиш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ юртимизнинг бой тарихий ва маънавий меъросини асраб-авайлаш ва мустаҳкамлаш, уни дунё мамлакатларига тарғиб қилиш мақсадида янги «Madaniyat va ma'rifat» ҳамда «Dunyo bo'ylab» телеканаллари 2012 йил 31 декабрь кунидан эфирга узатила бошланди.

Қарорга кўра, «Madaniyat va ma'rifat» канали трансляциянинг турли замонавий интерфаол шакллари ва усуллари, рақамли ва мультимедиа технологиалар имкониятларидан фойдаланган ҳолда мамлакат аҳолиси ҳамда хорижий ҳамжамиятни Ўзбекистон Республикасининг маданий ва илмий ҳаётида бўлаётган муҳим воқеалар тўғрисида ҳар томонлама хабардор қилади. Шунингдек, юртимиз мусиқа, театр ва тасвирий санъатининг энг ажойиб намуналарини намойиш этиб, миллий адабиёт ва санъатимизнинг машҳур арбоблари ҳаёти ва ижоди тўғрисида телекўрсатувлар тайёрлайди.

«Dunyo bo'ylab» телеканали эса, бутун жаҳон жамоатчилиги ва мамлакат аҳолисини Ўзбекистоннинг бетақдор сайёҳлик имкониятлари, юртимизда маърифий ва экологик туризмнинг ривожланганлик даражаси билан атрофлича таништиради. Ўзбекистон ҳақида юксак бадий ва илмий-оммабоп ҳамда маърифий кўрсатувлар тайёрлаб, уларни ўз эфиридан ташқари бевосита хорижий телеканалларга ҳам таркатади.

Маълумки, Наврўз, Мустақиллик куни каби муҳим байрам тантаналари сунъий йўлдош ва Интернет каналлари орқали бутун дунё мамлакатларига ҳам кенг тарқатилади.

Мазкур лойиҳалар орқали Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси халқимиз маданияти ва санъати билан дунё жамоатчилигини яқиндан таништирмоқда.

Умуман, мамлакат имижини тўғрисида сўз юритилганда, назарий жиҳатдан, унинг кўпқирралилиги ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Бу маънода телевидение ижодкорларининг тасвир маҳорати масаласи алоҳида ўрин эгаллайди.

Мамлакатнинг ташқи имижини шакллантиришда кенг маънодаги оммавий ахборот воситаларининг алоҳида ўрни бор. Негаки, газета ва журналлар, радио ва телеканаллар, шунингдек, ОАВ сифатида фаолият юритаётган веб-сайтлар ахборот маконининг энг фаол иштирокчилари ҳисобланади.

Хўш, бугунги ахборотлашган даврда улар мавжуд услубий ва методологик имкониятлардан қандай фойдаланиладилар? Бу жараёнда тил, жанр ва тасвирнинг қандай аҳамияти бор?

Ҳозирги ўзбек миллий журналистикаси амалиётида «электрон ва босма оммавий ахборот воситалари»дан кенг фойдаланилмоқда. Аммо бу ўринда «оммавий мулоқот» (mass communication) ёки «оммавий медиа» (mass media) атамасидан ҳам унумли фойдаланиш мумкин. Муҳими, уларнинг барчаси мамлакат медиа имижини яратишда фаол иштирок этишлари мумкин.

«Оммавий мулоқот тили» ифодаси адабий тилнинг қўлланишидаги ўзига хосликни, публицистик услубнинг тавсифий сифатларини назарда тутуди⁵.

Оммавий мулоқотни амалга ошириш, у орқали мамлакат имижини яратиш жараёни журналистдан юқори савия ва профессионал маҳоратни талаб этади. Мухбир электрон ёки босма ОАВда меҳнат қилишидан қатъи назар, у, авваламбор, ижодий фаолият юритади. Хусусан, матбуотда матн билан ишлаш, аудиовизуал соҳада эса нутқ маҳорати муҳим ўрин тутуди. Экспертлар таъкидлаганидек, журналистикада адабий тил нормаларидан аниқ мақсадда фойдаланилади. Чунки ҳар қандай ахборотдан кўзланган мақсад, ижтимоий онгни шакллантириш, жамият фикрини ўзгартириш ва йўналтириш, қолаверса, мамлакат ёки маълум бир ҳудуд имижини яхшилаш, обрўсини кўтаришдан иборатдир. Унинг ғоявий ва мафкуравий қудрати ҳам ана шунда.

Айни пайтда тилнинг функционал услублари ҳақида сўз кетар экан, тил воситасини ижтимоий фаолият соҳасида маълум анъаналар ва қоидалар асосида ишлатиш жоиз. Шу маънода оммавий мулоқот услуби бетакрор илдизларига эга. Ахборот матнини тайёрлашнинг ўзига хос услублари мавжудки, улар, ўз навбатида, турли шакл ва жанрларга ажралади. Мухбир маълум бир мавзуга доир фактларни ўзига маъқул услубда ифода этиш жараёнида мазкур жанрларнинг техник ва технологик унсурларини ишга солади.

Умуман, жанр ҳақида гап кетганда, шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, бугунги ўзбек журналистика-

си жаҳон ахборот макони архитектурасига таркибий бўлим сифатида кирар экан, ахборотнинг замонавий шаклларида фойдаланишни кенг жорий этиш масаласи давр талабидир.

Ахборот матнига ортиқча безак бериш, сўзларни керагидан ортиқча ишлатиш тавсия этилмайди. Чунончи, дунё ахборот майдонида пайдо бўлаётган замонавий жанрларнинг барчаси қисқаликка ва тезкорликка йўналтирилмоқда.

Ҳар бир жанр вазифаси ва имкониятларини англаш ҳамда уларга ижодий ёндашиш оммавий мулоқот самарадорлигини таъминлашга, мулоқот услубларини такомиллаштириб боришга хизмат қилади⁶.

Жанрдан ўз ўрнида фойдалана билиш маҳорати тарқатилаётган ахборотнинг муваффақиятини белгилайди. Шу маънода мамлакат ҳаётига тааллуқли ахборотлар жанрини танлашда эҳтиёткор бўлиш жоиз. Эскича услубларни бир чеккага суриб қўйиш керак. Бу журналист маҳоратига қўйиладиган талабнинг асосини ташкил қилади.

Жанрларга менсимай қараш, бир матннинг ўзида турлича услубларни аралаштириб ишлатиш мақсадга мувофиқ эмас. Шунингдек, тил қонунларини бузиш, уларни инкор этиш ҳам яхши оқибатларга олиб келмайди.

Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг сунъий йўлдош ва Интернет орқали узатилаётган дастурлари, шунингдек, «ЎЗА», «Жаҳон» ва «Туркистон-пресс» ахборот агентликлари расмий саҳифалари орқали тарқатилаётган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий мавзуларга оид ахборотлар ўз жанрий хусусиятларига эга. Уларда анъанавий услублар билан бирга бугунги ахборот асрига мос шакллардан ҳам самарали фойдаланилмоқда.

Хулоса ўрнида шуни қайд этиш ўринлики, Мустақиллик даврида Ўзбекистоннинг халқаро муносабатлари шаклланди, у тенг ҳуқуқли суверен давлат сифатида жаҳон майдонида дадил кириб келди. Айни даврда мамлакатда сўз эркинлигининг қарор топиши, Интернетнинг кишилар ҳаётидан кўпроқ жой олиб бориши, турли ахборот манбаларининг кўпайиши баробарида ахборотлашган жамиятнинг яралишига туртки бўлмоқда.

Шундай экан, ахборотларни ҳар томонлама сифатли тайёрлаш, узатиш, жаҳон медиа маконида Ўзбекистон билан боғлиқ ахборотларни бошқариш, уларни мақсадли йўналтириб бориш, сўзсиз, жанр, тил ҳамда тасвирдан қандай устмонлик билан фойдаланишимизга ҳам бевосита боғлиқ.

¹ И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. 86-бет.

² А.Н. Саенко. Электронная конвергенция электронных ПР-текстов. Вестник ХНУ, 2009. № 848.

³ Л.Ф. Компанцева. Специфика нормы и узуса в Интернет-дискурсе. Эл.ресурс: technology.ru/public/uzus/html/

⁴ А.В. Гусякова. Типологические характеристики способов передачи информации в печатных и электронных СМИ XXI века. Вестник ЧГПУ. 2011. №8.

⁵ Оммавий ахборотнинг тили ва услуби / И. Тошалиев, Р. Абдусатторов. Ўқув қўлланма. Т.: Zar qalam, 2006. 64-бет.

⁶ Шу манба. 89-бет.

Тоҷихон ТОШБОЛТАЕВА,
Қўқон давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

ФАЗЛИЙ ТАТАББУЪЛАРИ ХУСУСИДА

Аннотация. Мақолада Фазлий татаббуълари таҳлил қилинган. Унда, асосан, шоирнинг ташхис, ташбеҳ, тамсил ва ҳусни таълил каби шеърӣ санъатларни қўллашдаги маҳорати ёритиб берилган.

Калим сўзлар: татаббуъ, мавзу, ғазал, таносуб, матлаъ, мақтаъ, ташбеҳ, тимсол, ҳусни таълил.

Аннотация. В статье анализируется стихотворение "татаббу", раскрывается мастерство поэта в применении художественных приемов персонификации, сравнения и поэтической фигуры "хусни таълил".

Ключевые слова: татаббу, тема, газель, соотношение, первая строфа, последняя строфа, сравнение, символ, хусни таълил.

Annotation. The article analyzes Fazli's "tatabbu" poems. It reveals the poet's artistic mastery in the use of artistic techniques of personification, comparison and poetic figures such as "husni talil".

Key words: tatabbu, theme, ghazal, correlation, the first strophe, the last strophe, comparison, symbol, husni talil.

Қўқон адабий муҳити вакилларида бири Фазлийнинг «Мажмуаи шоирон» асарида келтирилган ғазалларда, асосан, мажозий ишқ, яъни ошиқ ва маъшуканинг ўзаро муносабатлари тараннум этилади. Шоирнинг «Эй ғубори мақдаминг...» мурожаати билан бошланувчи қуйидаги ғазали фикримизнинг далилидир:

*Эй ғубори мақдаминг, жон дийдасига тўтиё,
Тонемас топса кўнеул ойинаси андин жило.¹*

Байт мазмунидан маълум бўладики, шоир аввалданок маъшукка мурожаат этар экан, унинг қадамларидан кўтарилган чанг-ғуборларни жон кўзига тўтиё деб билади. Агар жон ундан жудо бўлса, бутун дунёни қоронғилик босади ва кўнгил ойинаси ундан жило топа олмайди. Матлаъдаги «жон дийдаси» ҳамда «кўнеул ойинаси» ифодалари маълум бир маънога ишора қилиб, ошиқнинг ҳолатини тўла-тўқис намоён эта олади. Кейинги икки байтда маъшуканинг даргоҳида турган ошиқнинг илтижолари тилга олинади:

*Хоки даргоҳингдадур хосияти ганжи мурод,
Кош бу аксардин тупроғи ўлса кимё.*

*Дарғаҳинг тупроғидир ёнимда роҳат истари,
Остонинг хиштидур бошимга заррин муттако.*

Навбатдаги байтларда эса ошиқнинг маъшуқа васлидан умидворлиги янада кучаяди. Лекин бу умидворлик дилнинг қоп-қоронғи тубида турибдики, бу ҳол маъшуқа жафокорлигини кўрсатувчи бир ҳолат тарзида намоён бўлади:

*Кўз эмас қаҳлил жавоҳир миннатидин тийра дил,
Сурмаи чашии жаҳон Чиндир манга ул хокipo.*

Галдаги байтда тонг насимига мурожаат қилинар экан, бунда ҳам маъшуканинг ҳусни жамоли (сарви-гул рухсори) таъриф ва тавсиф объекти сифатида намоён бўлади. Айни дамда ошиқ маъшукадан мужда олиб келган шаббодани ҳам худди маъшуқа каби эъзозлайди:

*Эй насим, ул сарвигул рухсоридин бердинг хабар,
Хўб қилдинг, яшии келдинг, хайри мақдам марҳабо.*

Мақтаъда Фазлий ўзига бирмунча юқори баҳо бергандек туюлади. Шу билан бирга ўзи татаббуъ қилган ғазал ва унинг муаллифига таҳсини ҳам шу байтда кўзга ташланади:

*То абад бўлғай жаҳон мулкида Фазлий жовидон,
Хисрави соҳибқирон Султон Умар кишваркушо.*

Фазлийнинг «тароғ» радифли шеъри ҳам Амирий ғазалига татаббуъ ҳисобланади. Бу радифда Хижлат, Хотиф каби ўз даврининг забардаст шоирлар ҳам ғазаллар битгани тазкира-антологиядан маълум. Фаз-

лийнинг ташхис санъатига асосланган мазкур ғазали Амирий ва бошқа назирағўй шоирлар ғазалидан бирмунча мукамаллиги билан эътиборни тортади. Ғазал 9 байт бўлиб, унда шона ва машшота тимсоллари марказга чиқади. Чунки ошиқ ўзи қўли етмаган маъшуқага тароқнинг ошно эканига ҳавас қилади. Шу сабабдан бўлса керак, айрим ўринларда тароқни мақтаб гапирса, бошқа ўринда унга нисбатан ҳасад сезилиб туради. Матлаъда бу ҳолат, айниқса, кўзга яққол ташланади. Ошиқ тароқнинг тишларини жигар томирларига қиёслаб, хароб бўлди, дер экан, бундан шу тароқни ўзининг ҳолатига ўхшатаётгандек таассурот уйғонади:

*Магарки, топмади ул зулфидин фароғ тароғ,
Харобдур жигари решу бедумоғ тароғ.²*

Кейинги байтда яна шу мавзуни давом эттириб, у орқали ўзининг аҳволи руҳиятини ҳам тасвирлашга эришади. Негаки, ошиқ тароқ тимсолида айнан ўзини кўради:

*Чаманни гўшасида тарбият қилур шамшод,
Сочингни сумбулига айламакка боғ тароғ.*

Амирийда «Лаб уюр такаллумга зулфни паршон қил, Қанд қимматин сундур анбар нарҳин арзон қил» матлаъси билан бошланувчи ғазал бор. Ушбу ғазалга ҳам бир қатор шоирлар пайров битганлар. 1927 йилда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам шу ғазал шакли, вазни, қофияси ва радифидан фойдаланиб «Ўзбек хотин-қизларига» деб номланган даъваткор ижтимоий ғазалини битгани маълум. Амирийнинг бу ғазали жуда гўзал ва унга бошқа шоирлар қатори Фазлий томонидан пайров қилинган ғазал ҳам ғоят чиройли чиққан.

Фазлий радифларни сақлаган, қофияларнинг муқайяд бўлишини таъминлаган. Матлаъдаги таносублар – «гулюз» ва «боғ» тимсоллари маъшуқа зулфини таърифлашда бир восита бўлиб хизмат қилган. Агар шулар бўлмаганида, иккинчи мисрадаги «лола» ҳамда «сумбул» тимсоллари бир қадар хиралашиб қолар эди. Ташхисдан фойдаланиш орқали Фазлий бу тимсолларнинг ҳам таъсирчан чиқишини таъминлай олган:

*Гул юзингда зулфингни боғ аро намоён қил,
Лола бирла сунбулни доғ этиб паршон қил.*

Иккинчи байтда яна яширин ташбеҳ қўлланган. Шоир параллелизм усулидан фойдаланган ҳолда

унинг қизил қабоси ёқа тугмаларини ечиб ташлаши орқали унинг гўзаллигига урғу берса, иккинчи мисрадаги тамсил ва ҳусни таълип орқали шу тасвирни янада кучайтиради:

*Лопагун қабо жийбин тугмасин очиб гоҳи,
Гул яқосин чок эт, ғунча бағрини қон қил.*

Кейинги байтларидаги тамсиллар ҳам олдингила-рига деярли ўхшаш. Лекин мақтаъ ғазал муаллифининг таржимаи ҳоли билан боғланиб кетадики, бунда ҳам бирор ҳикмат бўлиши керак.

Фазлийнинг яна бир татаббуъ ғазали «**ўйнамоқ**» сўзини радиф қилиш билан зийнатланган. Ундаги қофияларнинг барчаси муқайяд. Вазни рамали мусам-мани мақсур. Чунки Амирийнинг ғазали ана шу радиф ва муқайяд қофиялар, вазни ҳам рамалнинг саккизлик мақсурида. Ғазал 9 байт. Ҳайоқат характерида. Бунга «ўйнамоқ» сўзининг радиф сифатида чиқарилгани ҳам сабаб бўлиши мумкин. Биргина матлаънинг ўзидаёқ ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги муносабатлар яққол кўзга ташланади:

*Гул чоғи хушдур қилиб сайри гулистон ўйнамоқ,
Ёр ила гулшанда сармасту хиромон ўйнамоқ.³*

Кейинги байтларда ана шу маъшуқа билан ўйнамоқлик маънолари, бунинг сиру асрорлари бирма-бир баён қилиб борилади. Ана шу жараёнда маъшуқанинг турфа сифатлари тилга олинади ва улар ошиқнинг айни шу жараёндаги ҳолатларини кўз ўнгимизда жонлантиради:

*Ёр лаъли бирла ўйнаб бўлмас, эй шайдо кўнеул,
Бас дегил инсоф ила осонмудур жон ўйнамоқ.*

Ёки:

*Халқаи зулфинга чиндур кўнеул ўйнаб берганим,
Йўқса ишқ ойинида бордурму ёлғон ўйнамоқ.*

Ёхуд:

*Бок эмас гар тарқаса ашким юзум атрофина,
Ёшларга расмдур ҳайрон паришон ўйнамоқ.*

Ғазалнинг қуйидаги байтида Фазлий ажойиб сўз ўйинини юзага келтиради. Яъни ошиқ маъшуқани ўйлаганида кўз ёши тўқа бошлайди. Ана шу кўз ёши «фарёд» тимсолини юзага келтиради. Мисрадаги «ашким югурди ҳар тараф» ифодаси шундай дейишга асос беради. Иккинчи мисрадаги миллий менталитет билан боғлиқ ҳодиса орқали «кўз ёши» ва «бола» (тифл) тимсоллари орасида боғлиқликни юзага келти-ради. Бу ҳам бир маҳорат мевасидир:

*Келди ёдине кўнелума ашким югурди ҳар тараф,
Тифлға одат эрур келганда меҳмон ўйнамоқ.*

Мақтаъдан олдинги байтда ишқ билан ўйнашиш алаоқибат кишини хароб қилиши мумкинлигига иш-ора қилинади. Ишқ ўйини жон ўйини билан баробарли-ги алоҳида таъкидланади:

*Ишқ осондур ва лекин жон ўйнамоқ душвор эрур,
Бул ҳавас ҳам ўйнар эрди, бўлса осон ўйнамоқ.*

Мақтаъ эса юқорида ошиқ ҳаёлидан ўтказган ҳаяжонларни бутунлай парчалаб ташлайди. Лирик қахрамон энди сал ҳовуридан тушиб, ошиқлик ўйини вафо асосига қуриладиган бўлса, бунга ҳар вақт тай-ёр эканини таъкидлайди:

*Ўйнағил Фазлий вафо нардин қуруб жон нақдини,
Гар тилар бўлса сенинг-ла таъби султон ўйнамоқ.*

Хулоса қилиб айтганда, «Мажмуаи шоирон»дан ўрин олган Фазлий татаббуъларининг барчаси нодир истеъдод, илм ва шоирона илҳом меваси. Бу гўзал боғнинг меваларидан бахраманд бўлмоқ биз илми то-либларнинг зарурий эҳтиёжидир.

¹ Мажмуаи шоирон. Тошбосма. М. Ильин типолитографияси, 1902 йил.

² Тошбосма. 303-бет.

³ Тошбосма. 316-бет; 227а,б-бетлар.

Мадина МУҲАММАДАЛИЕВА,

Наманган давлат университети филология факультети
3-босқич талабаси

ФОЛЬКЛОР ИЖОДКОРЛАРИ ВА ИЖРОЧИЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ ТЕРМИНЛАР

Аннотация. Мақолада фольклор ижодкорлари ва ижрочиларини ифодаловчи бахши ва унинг лаҳжавий вариантлари ҳамда лапарчи, аскиячи, эртақчи, лати-фачи терминлари хусусида фикр юри-тилган.

Калит сўзлар: бахши, достончи, шоир, жиров, жирчи, оқин, охун, соқи, созанда, созчи, халфа, эртақчи, аскиячи, кизик.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди ўзининг узоқ тарихий илдизларига эга бўлиб, унинг қадим намуналари бир неча юз йилликларга бориб тақалади. Мазкур ижод намуналарида фольклор ижодкорлари ва ижрочилари-ни ифодаловчи сўзлар касб-хунар лексикаси тарки-бида салмоқли ўрин эгаллайди.

Бу номлар нафақат ҳозирги ўзбек адабий тили, балки унинг шеваларида ҳам кўпга учрайди. Жумла-

Аннотация. В статье рассматрива-ется термин бахши, означающий фольк-лорного исполнителя, и его диалектные варианты, а также термины аския, ска-зочник, шутник.

Ключевые слова: Бахши, сказитель, поэт, "жиров, жирчи, оқин, ахун, соқи, созанда, созчи, халфа и сказочник".

Annotation. The article examines the term "Bakhshi" which means a "folklore artist", and its dialectal variants as well as the terms: askia, storyteller and jokester.

Key words: Bakhshi, epic poet, poet, "zhirov, zhirchi, okin, okhun, soki, musician, musical instrument player, khalfa, fairy taler, askiya and storyteller."

дан, фольклор асарларини куйловчи ижодкорлар халқ орасида бахши, достончи, шоир, жиров, жирчи, оқин, охун, санноч // санновчи, юзбоши, соқи, созанда, соз-чи, халфа деб аталади. Мазкур атамалардан достон-чи, бахши адабий тил учун ҳам қабул қилинган бўлиб, қолганлари турли лаҳжа ва шеваларга хос. Масалан, Хоразм, Қўқон ва Оҳангарон атрофларида, Бухоро вилоятининг Олот ва Қорақўл туманларида «бахши»,

Самарқандда, Навоий вилоятининг Хатирчи, Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз, Китоб, Деҳқонobod, Ғузур, Чирокчи, Косон туманиларида «**шоир**», Навоий вилоятининг Нурота, Навоий, Конимех, Жиззах вилоятининг айрим туманиларида «**жиров**», Сирдарё вилоятининг айрим жойларида «**оқин**», Фарғона водийсининг баъзи жойларида «**санновчи**», «**охун**», Сурхондарёнинг Денов, Шўрчи, Бойсун, Шеробод тумани атрофларида «**юзбоши**», Сурхондарё ва Жанубий Тожикистоннинг айрим ҳудудларида «**созанда**», Жанубий Тожикистон ўзбеклари орасида «**соқи**», Жанубий Қозоғистон ўзбеклари орасида «**жирчи**», Хоразмда гармон билан куйловчиларни «**созчи**», аёл достончиларни эса «**халфа**» деб юритилади. Айрим жойларда «**бахши**» атамаси дostonни муסיқа асбобисиз айтувчиларга нисбатан ҳам қўлланилади.¹

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да *бахши* сўзининг асли санскритча *бхикшу* сўзидан олинганлиги ва шу тилда *будда руҳонийси*, *донишманди*; *дуохон*; *дарвеш* деган маъноларни англатиши қайд этилган (ЎТИЛ. 1-жилд. 180-бет). Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса *халқ кўшиқлари ва дostonларини ёддан куйловчи шоир*, «ирим-сиримлар қилиб, дуолар ўқиб, дам солиб даволловчи табиб» маъноларида қўлланади (ЎТИЛ. 1-жилд. Ўша бет).

Т.Мирзаевнинг эътироф этишича, *бахши* кейинчалик «халқ дostonчиси» маъносида фольклоршуносликнинг асосий терминига айланган.²

Умумтуркий характерга эга бўлган *жиров* сўзи ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ халқларида «дoston, терма айтиб куйловчи» маъносида қўлланади (ЎТИЛ. 2-жилд. 95-бет). Соф туркий лексема бўлган *жиров* «кўшиқ» маъносидаги *йыр* отидан -а кўшимчаси воситасида ясалган феълдан -*йирав* кўшимчаси кўшилиши билан ҳосил қилинган. Тилнинг тарихий тараққиёти давомидида сўз бошидаги *й* товуши *ж*, иккинчи бўғиндаги *а* унлиси о унлисига алмашган ҳамда *ы* унлиси қаттиқлик белгисини йўқотган: *йыр + а + в > йирав > жырав > жирав > жиров*.³

Айни шундай маъноли форсча *оқин* сўзи манба тилда «ўқимишли одам» маъносини ифодалайди. Қозоқ ва қирғиз тилларида, шунингдек, айрим ўзбек шеваларида *бадиҳагўй шоир*, *куйчи*; *халқ шоири*; *бахши* маъноларида қўлланади (ЎТИЛ. 3-жилд. 179-бет).

Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида оғзаки ижод намуналарини куйловчи кишилар *юзбоши* деб ҳам юритилади.⁴ Масалан: *Шерна юзбоши*.

Наманган гуруҳ шеваларида дostonчини *санноч* // *санновчи* деб юритилади. Бизнингча, мазкур сўзлар айнан бир сўзнинг вариантлари бўлиб, *гапирмоқ*, *айтмоқ* маъносидаги *саннамоқ* феъл асосидан -ч ва -чи от ясовчиси иштирокида ясалган.

Шоир эса фольклоршуносликда *бахши* ва *оқинлар* исмига ҳурмат юзасидан кўшиб айтиладиган сўз (ЎТИЛ. 4-жилд. 591-бет). *Эргаш шоир*, *Пўлкан шоир*, *Ислон шоир* каби.

Хоразм воҳасида маҳаллий оғзаки ижод намуналарини ижро этувчи аёлни *халфа* деб атайдилар (ЎТИЛ. 4-жилд. 381-бет). Халфалар фаолият кўрсатиш шароитига кўра иккига бўлинади:

- 1) *сози халфа* – тўй ва базмларда кўшиқлар айтувчи;
- 2) *китоблар халфа* – таъзия ва маросимларда диний китобларни ўқувчи.⁵ Масалан, Хонимжон халфа,

Ожиза, Онажон халфалар Хоразм халфачилигининг йирик вакиллари дидир. Онажон халфа (1885–1952) ҳам Хоразмнинг машҳур халфаларидан бўлган, шоира, хонанда ва раққоса сифатида шуҳрат қозонган.⁶

Бадикхон, *бадикчи* сўзлари айнан бир сўзнинг фонетик вариантлари бўлиб, *беморни сўз ёки ашула айтиш*, *дуохонлик*, *авраш билан даволловчи шахс* тушунчасини англатади (ЎТИЛ. 1-жилд. 135-бет).

Чўпчакчи атамаси ҳам оғзаки ижод асарларини айтувчи кишиларга нисбатан ишлатилади. Бу лексема ўзбек тилида *топишмоқ тўқувчи*, *эртас айтувчи*, *эртаски маъноларини англатади* (ЎТИЛ. 4-жилд. 527-бет).

Эски ўзбек тилида, хусусан, Алишер Навоий асарларида бир қатор сўзлар учрайдики, улар ҳам халқ оғзаки ижоди асарларини ижро этувчи шахс тушунчасини англатади. Масалан, *афсонагузор*, *базлагўй*, *гўянда*, *дostonсаро*, *йиров*, *масалгўй* кабилар.

Афсонагузор – ҳикоят айтувчи, саргузаштлар сўзловчи: *Тужжори саёхатшиор ақолим ва булдон ҳолидин хабардор*, *ажойибдин афсунгузор ва фаройибдин нодира гуфтор* (Маҳбуб ул-қуллуб, XIII-26.).

Базлагўй(ў) – *латифа*, *аския айтувчи*.

Зарофат ҳолатида базлагўйлар,
Аторидқа қилиб ҳар дам ғулулар.

(Фарҳод ва Ширин, 30.)

Гўянда – қиссагўй, афсона айтувчи, кўшиқ айтувчи, *бахши*.

Бойсунгур Мирзо... хаттот ва наққош ва созанда ва гўянда мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидин арога кирди (Мажолис ун-нафоис, 199.).

Дostonсаро – *дoston айтувчи*, *куйловчи*, *хушхон*:

Бу гулшан булбулу бўстон саройи,
Дема бўстонсаро, дostonсаройи.

(Фарҳод ва Ширин, 217.)

Йиров – *жиров*, *бахши*:

Эй йиров, сен ҳам эшикни кўргуз,
Ё тўғон бирла улуғ ирни туз.

(Хазойин ул-маоний, 698.)

Бу айнан ўзбек шеваларидаги *жиров* сўзининг варианты ҳисобланади.

Масалгўй – *масал айтувчи*; *ҳикоятчи*, *ривоятчи*:

Мавлоно Тусий... масалгўй ва ғазалгўй эрди.

(Мажолис ун-нафоис, 22.)

Қиссахон – *ҳикоятчи*, *дostonчи*, *бахши*:

Қиссасоз – *бекор ва қиссахон* – *ҳарзагуфтор*; *ҳарким маъжуннок ё банги*, *кўнелида анинг маъракиси оҳанги*.

(Муҳокамат ул-луғатайн, IIа-246.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида мазкур луғавий бирликларнинг аксарияти эскирган сўзлар қатламга ўтган бўлса-да, айримлари ҳозирга қадар қўлланилмоқда. Бу номларнинг эскирган қатламга оид эканлиги фольклор асарлари каби унинг ижодкорлари ва ижрочиларини ифодаловчи луғавий бирликларнинг ҳам қадимийлиги ҳақидаги фикрларни тасдиқлайди. Аммо унинг баъзи намуналари ўзбек шеваларида яшаб келаётгани халқимизнинг ўз анъана ва қадриятларини унутмай, уларни эъзозлаб келаётганидан далolat беради.

¹ Ўзбек фольклори очерклари. Т.: Фан, 1988. 12–13-бетлар.

² Ўша манба. 13–14-бетлар.

³ Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). Т.: Университет, 2000. 103-бет.

⁴ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т., 2005. 10-жилд. 310-бет.

⁵ Ўша манба. 9-жилд. 364-бет.

⁶ Бу ҳақда қаранг: С. Оллаберганова. Хоразм фольклори тарихидан// Тил ва адабиёт таълими, 2010. 6-сон. 49-бет.

Nosirjon ULUQOV,
filologiya fanlari doktori,
Nigora SAIDAHMEDOVA,
Namangan davlat universiteti
magistranti

BIBI TARKIBLI AGIONIM, AGITOPONIM VA ETNOGRAFIZMLAR

Annotatsiya. Maqolada onomastika sohasining predmeti bo'lgan agionim, agitoponim va etnografizmlar haqida so'z yuritiladi. Bu muqaddas joy nomlarining kelib chiqishi haqida etimologik tahlillar beriladi.

Kalit so'zlar: onomastika, toponim, agionim, agitoponim, etnografizm.

Аннотация. В статье рассматриваются предметы ономастики являющихся агионимами, агитопонимами и этнографизмами, приведены этимологические исследования о происхождении названий этих священных мест.

Ключевые слова: ономастика, топоним, агионим, агитопоним, этнографизм.

Annotation. The subject of onomastics such as agions, agitoponyms and ethnographisms are examined in the article. There are given etymological researches on the origin of the names of these sacred places.

Key words: onomastics, toponym, agionym, agitoponym, ethnographism.

Onomastikada muqaddas hisoblanuvchi narsalar, obyektlar, shaxslarning atoqli oti agionimlar (yunon. agio – muqaddas + onoma – atoqli ot) deb yuritiladi. Agionimlar asosida yuzaga kelgan joy nomlari esa agitoponimlar hisoblanadi. Demak, agitoponim (yunon. agio – muqaddas, toponim – joy nomi) joylarning agionimdan yasalgan atoqli otlaridir.¹

Biz mazkur maqolada bibi tarkibli agionimlar, ular asosida yuzaga kelgan etnografizmlar va agitoponimlar xususida fikr yuritmoqchimiz. Namangan viloyati toponimiyasida bibi tarkibli Bibiona, Bibi Naima, Bibi Mushkulkushod agitoponimlari kuzatiladi. Mazkur nomlarning har biri o'ziga xos tarix va lug'aviy asosga ega.

Bibi Naima ziyoratgohi Chortoq tumanining Bog'iston qishlog'ida joylashgan. Bibi Naimaning ikkinchi nomi Bibi Rohat ekan. Manbalarda agitoponim Bibi Naima, Bibi-naima, Bibirohat shakllarida uchraydi.

Ziyoratgoh hududida buloq ham bor. U Sutlibuloq // Sutbuloq deb ataladi. Mahalliy xalq orasida tarqalgan rivoyatlarga qaraganda Bibi Naima avliyo Sulton Vaysning onalari bo'lgan ekan.

Bibiona – Chust shahrining shimolida joylashgan ziyoratgoh. Bibiona manzilgohi Chust madaniyati nomi bilan YuNESKO himoyasiga ham olingan. Mazkur manzilgoh 1950-yilda arxeolog M.E. Voronets tomonidan kashf etilgan. Ziyoratgohda 1951–1961-yillarda arxeolog V.I. Sprishevskiy, 1974- va 1982-yillarda tarix fanlari doktori Yu.A. Zadneprovskiy, 1982–1984-yillarda tarix fanlari doktori, professor A. Asqarov rahbarligida bir necha olimlar tomonidan arxeologik tadqiqotlar olib borilgan.² Bibiona manzilgohining xronologik sanasini M.E. Voronets miloddan oldingi III–II ming yilliklar, A.N. Bernshtam eramizdan oldingi II ming yilliklar, akademik Ya.G'. G'ulomov miloddan avvalgi II ming yilliklarning oxiri – I ming yilliklarning dastlabki asrlari deb ko'rsatgan. Keyingi tadqiqotlar natijasida Bibiona yodgorligining yoshi miloddan oldingi II ming yillikning oxirlari – miloddan oldingi X–VIII asrlarga to'g'ri kelishi e'tirof etil-

gan.³ Mana shu tarixiy xulosalarga asoslanadigan bo'lsak, ziyoratgoh 2800–3000 yillik tarixga ega.

Arxeolog V.I. Sprishevskiy Bibionadagi bronza asriga – bundan 4 ming yillar avvalgi davrlarga oid turarjoy va qabrlarni qazib, anchagina uy-ro'zg'or ashyolari, sopol idishlar, ibtidoiy kishilarning suyaklarini topib tekshirgan. U Bibiona yodgorligini ibtidoiy qishloq sifatida tadqiq etgan. O'sha vaqtda Yahyo G'ulomov ham shu fikrda bo'lgan. Ammo keyingi tadqiqotlar natijasida Bibiona // Buvanamozor qishloq emas, shahar bo'lganligi, dastlabki Chust shahri o'рни ekanligi qayd etilgan.

Bibiona haqidagi xalq orasidagi rivoyatlarga ko'ra, Bibiona Chustning ilk sivilizatsiya markazi bo'lib, bundan 40 asr avval yuzaga kelgan. Qadimda qabilalarni ayol kishi boshqargan. Shuning uchun ham qabila boshlig'ini «bibiona» deb atashgan. Bibionaning yurtiga yovuz dushmanlar bostirib keladi. Aholini qilichdan o'tkaza boshlaydi. Shunda Bibiona yaratganga nola qilib ko'zyosh to'kadi. Uning nolalari Allohga yetib borib, Bibiona yer ostiga g'oyib bo'ladi va u yerdan buloq chiqadi.

Tarixchi olim Y.Qosimov fikricha, manzilgohda hayot miloddan oldingi X–VIII asrlarda to'xtagan, turarjoylar esa vaqtlar o'tishi bilan shamol, qor va yomg'irlar ta'sirida yemirilib tepalikka aylanib qolgan. Tekshirishlardan ma'lum bo'lishicha, mahalliy aholi kerakli narsalarni o'zlari bilan birga olib ketib, boshqa qulay joyga o'nashgan. Vaqt o'tishi bilan bu tepalik katta ona yoki boshliq ona – «Bibi ona» deb yuritilib, keyinchalik muqaddas joy sifatida ko'rila boshlagan.⁴

Manzilgohni qazish vaqtida 4 ta qabr topilgan. Ulardan ikkitasi buzilgan, ikkitasi butun holda bo'lgan. Shuningdek, chap yonboshi bilan boshi janubi-g'arb tomonga qaratib qo'yilgan balog'atga yetgan ayol jasadi ham topilgan. Demak, mahalliy aholi ana shu ayolni katta ona sifatida hurmat qilib, mo'tabar bilib, bu joyga **Bibiona // Bibionamozor** nomini bergan. Bibiona agitoponimining mahalliy shevada va manbalarda bir necha fonetik variant-

lari kuzatiladi: *Buvano // Buvanomozor*.⁵ *Bibiona*.⁶ *Buona // Buvana*⁷ kabi. Agitoponimning Buvano, Bibiona, Buona // Buvana variantlarining hammasi ikki: bibi, buvi va ona ma'noli qismlaridan tarkib topgan.

Bibi so'zining leksik-semantik taraqqiyotiga nazar soladigan bo'lsak, u til taraqqiyotining barcha davrlarida adabiy til va shevalarda qo'llangan.

O'zbek tilida *bibi* so'zi quyidagi ma'nolarni anglatadi:

1. Shevada: *Onaning yoki otaning onasi; buvi* (nabiraga nisbatan).

2. Hurmat yuzasidan, odatda, keksa ayollar ismiga qo'shib ishlatiladi. Masalan, *Mehribibi, Xayribibi* kabi.

Xotin-qizlar ismining old yoki orqa qismida kelib, qo'shma ismlarni hosil qiladi: *Bibigul, Bibiniso, Bibisanam; Davlatbibi* kabi.⁸

Qadimgi turkiy tilda «ota-onaning onasi» ma'nosidagi **buvi** so'zi **bibi** tarzida talaffuz qilingan. Keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi **i** unlisi **u** unlisiga almashgan: **bibi** > **buvi**.⁹ Hozirda buvi shakli mustaqil qo'llangani holda bibi shakli yuqorida keltirilganidek, atoqli otlar tarkibida qo'llanmoqda.

Eski o'zbek adabiy tilida, xususan, Alisher Navoiy asarlarida *bibi* so'zi *mo'tabar ayol, xonim, uy sohibasi, beka* ma'nolarida qo'llangan: *Xojakim, bibi borida dodakka aylang'ay, bibining iffat etagi qulg'a bulg'ang'ay* (Mahbub ul-qulub, 140).¹⁰

Bibi Maryam – Qur'onda tilga olingan taqvoli, siddiqa ayol, Iso payg'ambarning onasi. Musulmonlar uchun u eng mo'mina ona, jannatdagi ayollarning rahnamosi. Turkistonda Maryamga hurmat yuzasidan «Bibi» atamasi qo'shib aytiladi.¹¹

Tarixdan ma'lumki, Amir Temurning katta xotini Saroy-mulkxonim ulug' hisoblanib, «Katta xonim» yoki «Bibixonim» degan unvonga noil bo'lgan.¹² Hozir ham ayrim shevalarda, xususan, Qashqadaryoning Kitob shevasida **bibi** so'zi «izzat-hurmat qilinadigan yoshi ulug' ayol» ma'nosida qo'llanadi.¹³

Tahlillardan ko'rinadiki, Bibiona agitoponimi «*mo'tabar, hurmatli ona*» degan toponimik ma'noga ega.

Agitoponim variantlaridagi *bibi* so'zi tarkibidagi *i* unlisining *u* unlisiga o'tishi (*bibi* > *buvi*), keyinchalik *bibi*, *buvi*, *ona* so'zlarining qo'shiluvi, apellyativning atoqli otga o'tishi, so'z tarkibida *buvi* so'zidagi *i* unlisining tushib qolishi, ona so'zining birinchi bo'g'indagi *o* unlisining *a* unlisiga o'tishi kabi bir necha fonetik hodisalar va konversiya yuz bergan, natijada, nomning yuqorida keltirilgan sheva variantlari hosil bo'lgan: *buvi* + *ona* > *buviona* > *buvona* // *buvana* > *Buvona* // *Buvana*. Nomning keltirilgan variantlari mahalliy shevada, ilmiy va ilmiy-ommabop manbalarda faol qo'llanmoqda.

Bibiona ziyoratgohi majmuasi mozor, bir necha buloqlardan iborat. Har bir buloq o'ziga xos xususiyat va nomga ega. Buloqlarning birinchisi «Ona ko'zyoshi» deb ataladi. Mahalliy aholining aytishicha, farzandsizlar shu buloq yonida turib Allohga nola qilisharkan.

«**Qizbuloq**» deb atalgan ikkinchi buloq ziyoratgohdagi eng katta buloqdir. Unda baliqlar suzib yuradi. Buloqning ikkita katta ko'zi bo'lib, orzu qilingan tilaklar unda aks etarmish.

Ziyoratgohdagi uchinchi buloq shifobaxsh xususiyatga ega. Quloq, ko'z, burun og'rig'i bilan xastalanganlar

buloq suvidan shifo toparkan. Shu bois unga «**Ko'zbuloq**» deb nom berilgan.

Bibiona ziyoratgohidagi Ona ko'zyoshi, Qizbuloq, Ko'zbuloq kabi buloq nomlari metaforik gidronimlar sirasiga mansub.

O'zbekiston toponimiyasida Farg'ona viloyatidagi *Bibi Buvayda maqbarasi*, Samarqanddagi *Bibixonim jome masjidi, Bibixonim madrasasi* kabi bir qancha *bibi* tarkibli agiotoponimlar ham mavjud.

Farg'ona viloyatining bir tumani Buvayda deb ataladi. Buvayda xoronimi (tuman, viloyat, umuman, yirik hududiy bo'linish nomi) aslida Bibi Ubayda shaklida bo'lib, til taraqqiyoti davomida nom morfemik tarkibida bir qator fonetik o'zgarishlar yuz bergan va hozirgi shaklga kelib qolgan. Mazkur tumandagi agiotoponim – *Bibi Buvayda maqbarasi* (XV–XVI asrlar) din arbobi, afsonaviy sarkarda Shoh Jalilning onasi va xotiniga atab qurilgan deb taxmin qilinadi.¹⁴

Bibi so'zi bir qancha o'zbek shevalarida turli ma'nolarda faol qo'llanadi. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida *bi:vi* (To'rtko'l tumani), *bibi* (Beruniy tumani) shakllarida quyidagi ma'nolarda qo'llanadi: 1) *ayol, xotin*; 2) *kelin oyi*; 3) *o'qimishli ayol*. Shuningdek, mazkur shevalarda *biyi* so'zi ham bo'lib, u quyidagi ma'nolarni anglatadi: 1) *buvi*; 2) *opog'oyi*; 3) *yanga, kelinoyi*.¹⁵ Qarshi shevasida esa *biyi* so'zi kuyovning va kelinning onasi, qaynona tushunchasini anglatadi.¹⁶

O'zbek tilida *bibi* tarkibli bir necha etnografizmlar ham mavjud. Qarshi shevasida *yaxshi niyatlarning amalga oshishini istab o'tkaziladigan ayollar diniy marosimi* ma'nosida **bibimushkul**, *yoshi qari ayollar o'tkazadigan* diniy marosimini anglatuvchi **bibishanba** etnografizmlari ham kuza-tiladi.¹⁷

Namangan tumanida **Bibi Mushkulkushod ziyoratgohi** ham bor. Uni mahalliy aholi **Bibi Chorshanbamozori** deb ham ataydi. Ziyoratgoh maqbara, qabriston, hovuz va qo'shimcha binolarga ega.

Rivoyatlarga qaraganda, Mushkulkushod ismli onaxon Hazrat Bahovaddin Naqshbandning tug'ishgan xolalari bo'lgan ekan. Pokdomon, taqvodor bu ayol ko'pchilik hurmatiga sazovor bo'lgan, ammo bu kishining o'zi befarzand ekan. Keyinchalik u kishi tarkidunyo qilib faqat toat-ibodat bilan kun kechirishni ixtiyor etgan ekan.¹⁸

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, Bibi Mushkulkushod – o'zbeklar va tojiklarning afsonalarida hayotdagi turli mushkullarni oson qiluvchi kampir siymosi.¹⁹ Lug'atlarda izohlanishicha, *mushkulkushod* etnografizmi arabcha *mushkul* va *forscha kushod* so'zlarining qo'shiluvidan yasalgan bo'lib, *kishining mushkulini oson qilish, ishini yurgizish maqsadida qilinadigan marosim* hamda *duoni anglatadi*.²⁰ Yana bir boshqa manbada izohlanishicha, **mushkul** – *qiyin, dushvor* ma'nosini, **kushod** – *ochuvchi, ya'ni qiyinchiliklarni yenguvchi, mushkullik va bandlarni yechuvchi* ma'nosini anglatadi. Etnografik adabiyotlarda qayd etilishicha, bu o'rinda *yechish, ochish* iboralari diniy-magik ma'noga ega bo'lib, ko'plab qadimiy xalqlarga xos.²¹ Bibi Seshanba marosimi ko'plab turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan bo'lib, Turkiston mintaqasida *Bibi Seshanba*, Turkiyada *Peyshenbe* – *qorqy*, Eronda *Bibi hur* va *Bibi Nur* deb nomlanadi.²²

Bibi Seshanba esa o'zbeklar va tojiklarning afsonalarida ip yigirish va tikuvchilik kabi hunarlarning homiysi, piri.

Bibi Seshanba agionimi manbalarda *Seshanba ona* deb ham yuritiladi.²³ Odatda, ayollar seshanba kunlari Bibi Seshanba, chorshanba kunlari Bibi Mushkulkushodga bag'ishlab marosimlar o'tkazishgan.

O'zbeklarda «chorshanba – murodbaxsh kun», «chorshanba – ziyorat kuni» degan tushunchalar ham mavjud, ya'ni «chorshanba kuni boshlangan ishning oxiri bordir» yoki «bu kuni qanday niyat qilinsa, u ijobat bo'ladi» deb qaralgan. «Bibi Chorshanba»ni «Bibi Mushkulkushod» deb atashlari ham shu qarashlar bilan bog'liq.

Qashqadaryo va Surxondaryo o'zbek shevalarida *biyimushkul // buvimushkul, biyiseshanba // biyiseshamba, biyishanba* kabi etnografizmlar kuzatiladi.²⁴ **Biyishanba** (Kitob, Shahrisabz) bibishanba etnografizmining

dialektal varianti bo'lib, *kelin tushirib keltirilgan uyda chimildiqni yig'ish marosimini* anglatadi. Bu odat nikohdan bir necha hafta yoki bir necha oy o'tgach bo'lib o'tadi. Bu marosimga kelin va kuyovning yaqin ayol qarindoshlari qatnashadi. Shuningdek, kelin tushirib keltirilgach, uni uyga olib kirish paytida salomnoma o'quvchi keksaroq ayol *biyixalfa // biyxalpa* deb ataladi.²⁵

Tahlillardan anglashiladiki, *Bibi Seshanba, Bibi Mushkulkushod, Bibi Shanba* kabi **agionim** (muqaddas nom)lar va ular bilan bog'liq **etnografizmlar** – urfodat, marosim nomlari homiy ayol kultlari, ularga chuqur hurmat-e'tibor mahsuli bo'lib, *bibi* so'zining *mo'tabar, hurmatli* semalari asosida yuzaga kelgan va turli dialektal variantlarda barcha o'zbek shevalarida faol qo'llanadi.

¹ E. Begmatov, N. Uluqov. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. Namangan, 2006. 11-bet.

² Bu haqda qarang. Y. Qosimov. Qadimgi Farg'ona sirlari. Namangan, 1992. 29–31-betlar.

³ Y. Qosimov. O'sha asar, 31-bet.

⁴ Y. Qosimov. O'sha asar, 31–32-betlar.

⁵ Najmiddin Fayziddin o'g'li, Muhammad Hakim, Jo'raxon Muhammad Hofiz o'g'li. Chust tarixi. Chust, 1995. 13–15-betlar.

⁶ Jamoa. Bibionaga munosabatimiz qanday? // Chust haqiqati, 2004, 10-sentabr, № 37. 3-bet.

⁷ Abdulla Jabbor. Namangan viloyati. Namangan, 2011. 189-bet.

⁸ O'zbek tilining izohli lug'ati. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 1-j. 251–252-betlar.

⁹ Sh. Rahmatullayev. O'zbek tilining etimologik lug'ati. T.: Universitet, 2000. 63-bet.

¹⁰ Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. T.: Fan, 1983. 1 t. 288-bet.

¹¹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T., 2001. 2-j. 13-bet.

¹² O'sha asar, 14-bet.

¹³ T. Nafasov. Qashqadaryo o'zbek xalqi so'zlari. T.: Muharrir, 2011. 40-bet.

¹⁴ Qarang. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T., 2001. 2-j. 13-bet.

¹⁵ A. Ishayev. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. T.: Fan, 1977. 83-bet.

¹⁶ T. Nafasov. O'sha asar, 41-bet.

¹⁷ T. Nafasov. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari. T.: Muharrir, 2011. 40-bet.

¹⁸ Bu haqda qarang: B. Ro'zinov, S. Rajabova, Yu. Ismoilov, A. Qosimov. Namangan viloyati madaniy merosi. Namangan, 2013. 93–94-betlar.

¹⁹ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T., 2001. 2-j. 13-bet.

²⁰ O'zbek tilining izohli lug'ati. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 2-j. 658-bet.

²¹ A. Ashirov. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007. 203-bet.

²² Bu haqda qarang: A. Ashirov. O'sha asar, 198-bet.

²³ Islom. Spravochnik. T., 1987. 57-bet.

²⁴ N. Mirzayev. O'zbek tili etnografizmlarining izohli lug'ati. T.: Fan, 1991. 16–17-betlar.

²⁵ Qarang: N. Mirzayev. O'sha lug'at, 17-bet.

Qo'shimcha material

Nigora SULAYMONOVA,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

HADISLAR UCHUN LUG'AT yoxud Mahmud Zamaxshariyning «G'arib hadislar haqidagi ajoyib asar»i xususida

Lug'atshunoslik – tilshunoslikning muhim sohasi sifatida barcha zamonlarda ham tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Ayniqsa, mustaqillik yillarida lug'atshunoslik jadal rivojlandi. Qator soha va tarmoq lug'atlarining tayyorlanishi atamashunoslik me'yorlariga amal qilish, har bir so'z va atamani mazmun-mohiyatiga ko'ra to'g'ri talqin etishda muhim manba sifatida ahamiyatlidir. Bu jarayonda tarixiy-leksikografik asarlarni

o'rganish ham alohida e'tiborga molik masalalar sira-siga kiradi. Shu ma'noda Mahmud Zamaxshariyning lug'atshunoslik sohasidagi ilmiy merosi beqiyos tarixiy manba hisoblanadi. Uning leksikografiyaga oid «al-Foiq fi g'aribi-l-hadis» («شيدخل بيديغ ىف قئافلدا»), ya'ni «G'arib hadislar haqidagi ajoyib asar» nomli lug'ati hijriy 516, milodiy 1122-yilda yozilgan. Unda hadislar uchraydigan tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar yig'ilib, izoh-

langan. Asar ustida tadqiqot olib borgan sharqshunos olim O'.Qoriyevning ta'kidlashicha, «... faqih, adib, lug'atshunos, nahvshunos, muhaddis atalmish olimlar uchun bu sohalarning hammasini egallashga zarur bo'lgan so'z va atamalar aynan shu kitobda yig'ilgan. Buni o'zlashtirgan kishi Qur'on va uning tafsiriga o'tishi mumkin».¹ Mazkur asar tufayli Zamaxshariy buyuk muhaddis nomiga sazovor bo'lgan. Olimlarning ta'kidlashicha, «...arab leksikografiyasi tarixidagi «al-Foiq fi g'aribi-l-hadis» lug'ati muhim o'rin egallaydi. Bu lug'atga hamma davrlarda yuksak baho berilgan. Bu lug'at tufayli Zamaxshariy buyuk muhaddis sifatida tanilgan».²

Lug'atda so'zlar alifbo tartibida berilgan. Bunda muallif izohlanayotgan bosh so'zning faqat birinchi o'zak undoshiga ahamiyat bergan, keyingi o'zak undoshlarda alifbo tartibiga rioya qilinmagan. Bu esa lug'atdan foydalanishda qator qiyinchiliklar tug'dirgan. «al-Foiq fi g'aribi-l-hadis» ta'sirida yaratilgan boshqa lug'atlarda bu kamchilik hisobga olingan. Masalan, Ibn Asir o'zining hadislar lug'atiga aynan Zamaxshariyning «al-Foiq fi g'aribi-l-hadis» asarini asos qilib olgan. Ibn Asir lug'atida so'zlar barcha o'zak undoshlarni hisobga olgan holda alifbo tartibida berilgan.

Izohlanayotgan bosh so'z fe'l bo'lsa, uning birlik, III shaxs o'tgan zamon shakli, agar ism bo'lsa, uning birlik, noaniq holatdagi shakli keltiriladi. Bosh so'zlar hoshiyaga chiqarilgan. Agar lug'atdan foydalanuvchi hoshiyadagi bosh so'zlarga ahamiyat bermasa, asar yaxlit matndan iboratga o'xshaydi. Undagi lug'at maqolalarni bir-biridan ajratish mushkul. Ularni bir-biridan ajratishda faqatgina hoshiyaga chiqarilgan bosh so'zlar yordam beradi. Har bir lug'at maqolada bosh so'zdan so'ng u ishtirok etgan hadis keltirilib, u hadisda qanday ma'no anglatishi bayon etilgan. So'ngra so'z ma'nosiga misollar berilgan.³

Misollar, asosan, Qur'oni karimdan olingan. Zamaxshariy Abu Ubayd, Abu Muso Muhammad al-Isfahoniy kabilarning hadislar uchun lug'atlaridan foydalangan. So'zlarni izohlashda o'sha davr she'riyatidan, yozuvchilarning nasriy asarlaridan ham keng foydalangan. Muallif nasriy asarlardan misollar tanlashda so'zlarni batafsil izohlashga harakat qilgan. Qolaversa, ularning qisqa va lo'ndaligiga e'tibor bergan. Shu bois ham lug'atdagi nasriy parchalar aforizmlar darajasiga ko'tarilgan.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida «al-Foiq fi g'aribi-l-hadis» asarining 2 ta qo'lyozma nusxasi saqlanadi. Birinchisi 4725 inventar raqamli nusxa bo'lib, 85 varaqdan iborat, 14x27,5 sm. o'lchamga ega, har bir sahifadagi yo'llar soni 27 ta.

Qo'lyozmaning boshi yo'q, asar «Kof bobi»ning «Kof va lom» qismi oxiridan boshlangan. Qo'lyozma davomida boblarning va bob ichidagi bo'limlarning nomlari yirik harflar bilan qoraytiribroq yozilgan holda matndan ajratib ko'rsatilgan. Asar matni davomida sahobalar va xalifalarning nomlari ham qizil siyohda berilgan. Qo'lyozmaning har bir sahifasida keyinchalik kiritilgan sharh va izohlarni ko'rish mumkin. Ular, asosan, nasx va suls xatlarida bitilgan.

77a varaqda asar o'z yakuniga yetgan. 76b varaqning so'ngidan boshlab Mahmud Zamaxshariy so'zlari berilgan. Unda alloma mazkur asarning nomi «al-Foiq fi g'aribi-l-hadis» ekanligini yana bir bor ta'kidlaydi. Uni hijriy 516-yilda rabi'u-l-oxir oyining boshlarida yozib turganligini aytib, bu asarning yaratilishiga 4 yil umrini sarflaganini yozadi. Qo'lyozmaning so'nggi 77a varag'ida ko'chiruvchining ismi sharifi va asar ko'chirilgan sana qayd etilgan. Unga ko'ra, qo'lyozma hijriy 760 (milodiy 1358)-yilda Muhammad ibn Mas'ud at-Termiziy tomonidan ko'chirilgan.

Asar yakunidan keyin 77b varaqdan boshlab uning fehristi berilgan. Fehrist 85b varaqqacha davom etgan. Fehrist asosida aytadigan bo'lsak, asarning mazkur qo'lyozmasi aslida «Sod bobi»dan boshlangan.

Asarning 5134 inventar raqamli ikkinchi nusxasi 339 varaqdan iborat bo'lib, 18x30 sm. o'lchamga ega. Har bir sahifadagi yo'llar soni 29 ta. Qo'lyozmaning varaqlariga raqamlar qo'yilmagan va ta'mirtalab joylari mavjud. Asar matniga putur yetgan joylar ko'p. Asarning fondga mavjud ikkita qo'lyozmasidan aynan shunisini nisbatan to'liqroq nusxa deb hisoblash mumkin. Qo'lyozmada asarning faqatgina muqaddimasi yo'q. Lekin lug'atning mazkur qo'lyozmasi birinchi bob, ya'ni «Hamza bobi»dan boshlanib, oxirgi «Ya bobi»gacha davom etgan. 338a varaqdan boshlangan so'nggi «Ya bobi»ning oxirgi 2 yoki 3 varag'i yo'qligini hisobga olmaganda mazkur nusxani asarning to'liq qo'lyozma nusxasi deyish mumkin. Qo'lyozma sahilalarida sharh va izohlar talaygina.

Ushbu qo'lyozmada ham bob va undagi bo'limlar nomlari qizil siyoh bilan asar matnidagi ajratib yozilgan. Qo'lyozma nasx xatida yozilgan. Nusxaning so'nggi varaqlari yo'qligi bois ko'chiruvchi va qo'lyozmaning ko'chirilgan sanasini aniqlash imkoni yo'q.

Xulosa tariqasida shuni ta'kidlash joizki, leksikografiya uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan, undan hozirgi kunda lug'atshunoslikning zamonaviy me'yoriy talablari va rivojlanish tendensiyalarini e'tiborga olgan holda foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

¹ O'. Qoriyev. Az-Zamaxshariy tilshunos, adabiyotchi va shoir // Xorazmlik buyuk alloma. T.: 1998. 60–61-betlar.

² O'sha manba, 66-bet.

³ Qarang: U.Kariyev. «al-Foiq fi g'aribi-l-hadis» в истории словарей хадисов (на примере сопоставления одной словарной статьи) // Востоковедение, 1995. – С.75–77.